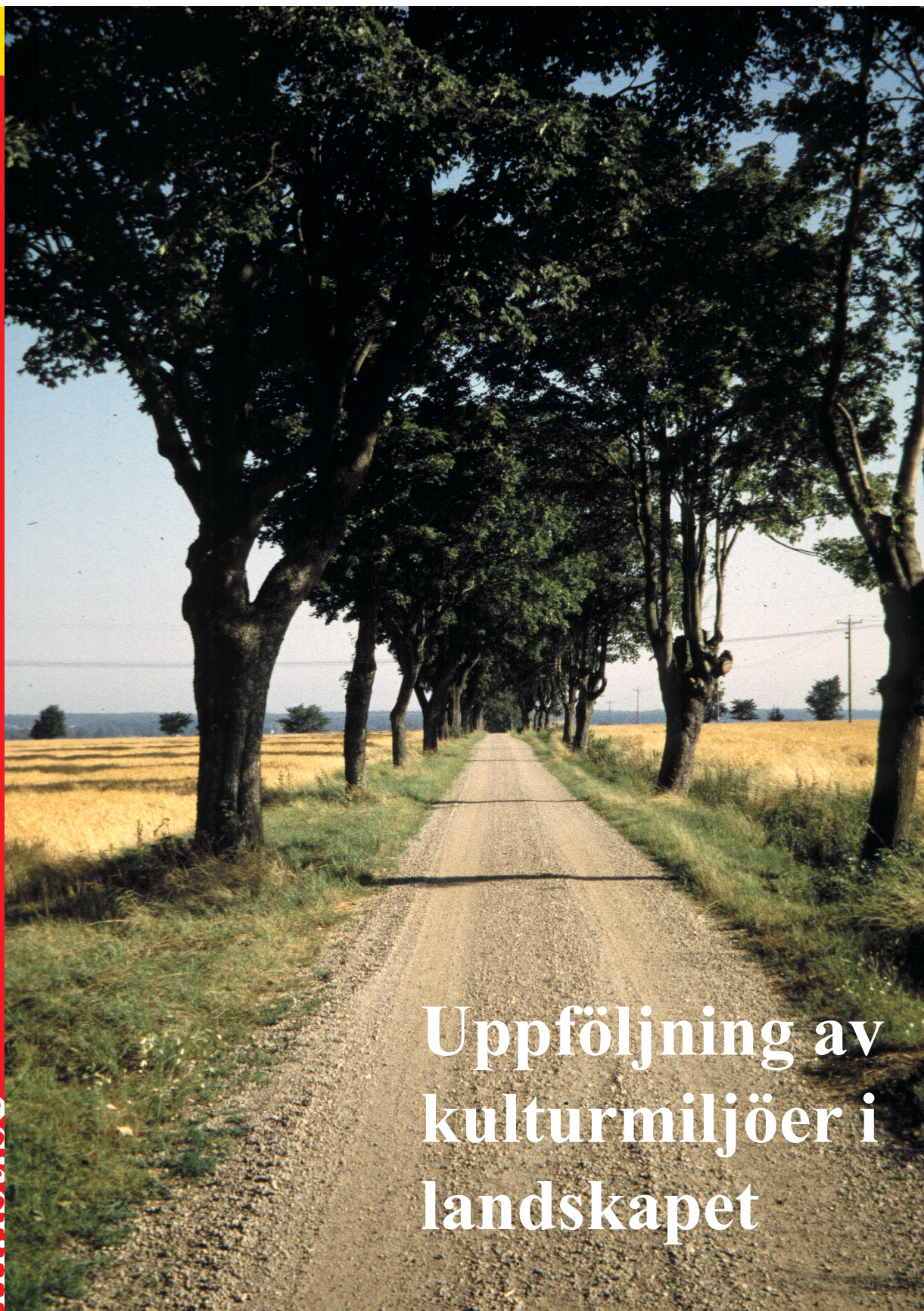

Uppföljning av kulturmiljöer i landskapet

Miljöenheten, kulturmiljöfunktionen
Skåne i utveckling 2002:24

Cecilia Lagerfalk Rooth
ISSN 1402-3393

Uppföljning av kulturmiljöer i landskapet

Cecilia Lagerfalk Rooth
Miljöenheten, kulturmiljöfunktionen
Länsstyrelsen i Skåne län

<i>Titel:</i>	Uppföljning av kulturmiljöer i landskapet
<i>Författare:</i>	Cecilia Lagerfalk Rooth Kulturmiljöfunktionen Länsstyrelsen i Skåne län
<i>Utgiven av:</i>	Länsstyrelsen i Skåne län
<i>Beställningsadress:</i>	Länsstyrelsen i Skåne län Miljöenheten 205 15 Malmö Tfn: 040-25 20 17
<i>Copyright:</i>	Innehållet i denna rapport får gärna citeras eller refereras med uppgivande av källa.
<i>ISSN:</i>	1402-3393
<i>Upplaga:</i>	150 ex.
<i>Tryckeri:</i>	Länsstyrelsen i Skåne län, Malmö
<i>Papper:</i>	Miljömärkt
<i>Omslagsbild:</i>	Skarhults Södergård. Foto: Hans Åström

Innehållsförteckning

Inledning	6
Bakgrund	6
Syfte	7
Metod	7
De tre delprojekten	9
Fallstudier av byar	9
Syfte	9
Metod	9
Redovisning av fallstudierna	10
<i>Vallby</i>	10
<i>Strönhult</i>	11
<i>Harphult</i>	12
Resultat	13
Landskapsförändringar i ett härad	14
Syfte	14
Metod	14
Redovisning av häradsföreningens arbete	15
Regional översikt - alléernas utbredning i länet	16
Syfte	16
Metod	16
Redovisning av hembygdsföreningarnas arbete	18
Avslutning	20
Sammanfattning	20
Förslag till fortsatt arbete	21

Bilagor

Bilaga 1, Ordlista

Bilaga 2, Utförlig beskrivning av bystudierna

Bilaga 3, Formulär för undersökning av landskapsförändringar i ett härad

Bilaga 4, Formulär för den regionala översikten, alléernas utbredning i länet

Inledning

Föreliggande rapport är en sammanställning av projektet *Uppföljning av kulturmiljöer i landskapet*. Projektet har finansierats med de särskilda medel som ställts till förfogande av Miljöövervakningsnämnden vid Naturvårdsverket, för att utveckla metoder för kulturmiljöövervakning inom miljömålsarbetet. *Uppföljning av kulturmiljöer i landskapet* är främst knutet till miljömålet *Ett rikt odlingslandskap*, vars delmål berör ängs- och betesmarker, småbiotoper i odlingslandskapet, kulturbärande landskapselement samt lantbrukets kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader. Metodstudien har därför i första hand inriktats mot markanvändning, särskilt utvalda landskapselement samt bebyggelse.

Antikvarie Cecilia Lagerfalk Rooth, länsstyrelsen i Skåne, har utfört arbetet och sammanställt rapporten. Antikvarie Hans Åström har följt arbetet. Projektet har genomförts i samarbete med Skånes hembygdsförbund, representerat av Kerstin Arcadius, Pia Sander samt ett tiotal hembygdsföreningar i Skåne. Arbetet med projektet har bedrivits från september 2001 till januari 2002.

Bakgrund

Kulturmiljön skall, i enlighet med en rad propositioner och utredningar som presenterats under senare år, utgöra en viktig del i det löpande miljöarbetet på alla nivåer i samhället. Våren 1999 antog riksdagen 15 miljömål som skall vara uppfyllda till år 2020. De 15 miljömålen är följande: 1. *Frisk luft* 2. *Grundvatten av god kvalitet* 3. *Levande sjöar och vattendrag* 4. *Myllrande våtmarker* 5. *Hav i balans samt levande kust och skärgård* 6. *Ingen övergödning* 7. *Bara naturlig försurning* 8. *Levande skogar* 9. *Ett rikt odlingslandskap* 10. *Storslagen fjällmiljö* 11. *God bebyggd miljö* 12. *Giftfri miljö* 13. *Säker strålmiljö* 14. *Skyddande ozonskikt* och 15. *Begränsad klimatpåverkan*. Flera av målen berör kulturmiljön.

I regeringens senaste proposition om de svenska miljömålen (2000/01:130 *Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier*) presenteras olika förslag för att i kommande miljöarbete lyckas uppnå målen. För att följa upp och utvärdera miljömålsarbetet föreslås att ett uppföljningssystem, som baseras bl.a. på indikatorer, upprättas. Inom flera områden finns redan idag ett etablerat uppföljningssystem som baseras på de indikatorer som anges i propositionen. För andra områden som t.ex. kulturmiljövården saknas metoder för uppföljning och utvärdering av såväl förändringar i landskapet som verksamheten, trots att detta utgör viktiga faktorer för att lyckas åstadkomma en välplanerad och ändamålsenlig verksamhet.

Att kontinuerligt följa förändringar i landskapet, och därmed erhålla en bild av generella utvecklingstrender och tendenser, ger ökade förutsättningar för att på ett tidigt stadium identifiera eventuella hotbilder. Detta bör kunna förstärka kulturmiljövårdens möjligheter att utvecklas till en strategisk och offensiv verksamhet. Ett uppföljningssystem baserat på kvantitativa uppgifter, t.ex. förekomst av hotade kulturhistoriska objekt kan underlätta argumentationen.

Arbetet med att utveckla ett regionalt uppföljningssystem pågår för närvarande genom projektet *RUS 2* (*RUS – regionalt uppföljningssystem*). Projektet syftar till att samordna länsstyrelsernas regionala miljömålsuppföljning. Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har med anledning av miljömålsarbetet fått i uppdrag av regeringen att utreda och lämna förslag till hur en ändamålsenlig kulturmiljöövervakning kan utformas. Just nu drivs ett flertal projekt knutna till såväl *RUS 2* som RAÄ med avsikt att utveckla kulturmiljövårdens indikatorer och

metoder för uppföljning av miljömålsarbetet. På länsstyrelsen i Skåne drivs ett projekt inom *RUS 2* med inriktning på jordbruksstatistik och landskapsvård. Projektets syfte är att med hjälp av jordbruks- och skogsstatistiska uppgifter, i kombination med intervjuer av brukare, skildra förändringar av markanvändningen i länet, främst under 1990-talet, samt bakomliggande orsaker till de förändringar som skett.

Syfte

Projektet *Uppföljning av kulturmiljöer i landskapet* syftar till att utarbeta och pröva metoder för att kunna följa de förändringar som sker i vårt omgivande kulturlandskap beträffande markanvändning, bebyggelse och landskapselement. Med hjälp av olika referensstudier har vi sökt finna metoder för hur detta kan genomföras på skilda nivåer för att bl.a. erhålla en regional översikt vad gäller förändringsprocesserna i länet, och för att utröna om det krävs olika tillvägagångssätt för att kunna fånga upp förändringar i skilda delar av länet. Skåne är ett stort län. Det är svårt att övervaka alla de förändringar som sker. När det gäller uppgifter om utsläpp av försurande ämnen m.m. så har naturvården redan etablerade kanaler till kommunerna, som med jämna intervall bidrar med underlagsmaterial. Kulturmiljövården saknar rapportörer i kommunerna.

I Skåne finns ett omfattande nätverk av ideella hembygdsföreningar. 107 föreningar spridda över länet ger en hög geografisk täckningsgrad. Idag är kontakterna mellan hembygdsrörelsen och den s.k. professionella kulturmiljövården mer sporadiska, men så har det inte alltid varit. Landsantikvarierna i dåvarande Malmöhus och Kristianstads län var tidigare knutna till Skånes hembygdsförbund. Denna organisation medförde att landsantikvarien fungerade som en länk mellan de ideella föreningarna och den officiella kulturmiljövården. Det innebar bl.a. täta kontakter och samverkan i olika frågor. Kan detta samarbete återupptas? Ett av projektets huvudsakliga syften har varit att pröva om hembygdsrörelsen kan fungera som rapportörer av förändringar i landskapet.

Länsstyrelsen har fått i uppdrag att bedriva ett kontinuerligt miljömålsarbete utifrån de femton miljömål som riksdagen antagit. Det innebär bl.a. att de nationella målen skall anpassas till regionala förhållanden. De metoder som utarbetas i detta projekt skall vara möjliga att anpassa till länsstyrelsens miljömålsarbete och dess uppföljning som varje år redovisas i rapporten *Miljötillståndet i Skåne*, genom uppsatser och olika uppföljningsbara parametrar.

Miljömålen är också en av grundpelarna i det nya regionala kulturmiljöprogram som skall arbetas fram vid länsstyrelsen i Skåne under de två närmaste åren. Förutom att utgöra ett väl fungerande planeringsunderlag skall det nya kulturmiljöprogrammet ligga till grund för kulturmiljövårdens verksamhet i länet vid t.ex. bedömningar om var resurser bör sättas in. Programmet skall därför utformas på ett sätt som gör det möjligt att använda dels vid uppföljning av verksamheten, dels vid kulturmiljöövervakningen i länet. Att utveckla tillämpningsbara uppföljningsmetoder är därför av stor vikt för uppföljning av kulturmiljöprogrammet och verksamhetens genomförda åtgärder.

Metod

För att få en meningsfull övervakning av kulturlandskapets förändringar krävs en retrospektiv studie. I projektet har historiskt kartmaterial använts för att få fram uppgifter om vad som har funnits i landskapet och i vilken omfattning. Eftersom det är svårt att överblicka alla förändringar i landskapet har arbetet inriktats på olika kvantifierbara indikatorer som t.ex.

alléer, kvarnar och arealen ängsmark. Genom att ta reda på i vilken utsträckning de finns kvar, vilka som har försvunnit och när, kan man sedan följa förändringarna över tid. Därmed bör det bli möjligt att åskådliggöra generella trender och tendenser vad gäller förändringsprocessen beträffande dels olika indikatorer, dels olika geografiska områden i Skåne. Dessa uppgifter kan sedan ligga till grund för ett fortsatt uppföljningsarbete med hjälp av olika indikatorer, genom återkommande redovisningar då rapportörer lämnar uppgifter om hur läget förändrats.

Undersökningen har inte enbart haft en kvantitativ inriktning med syfte att redovisa förekomsten av olika företeelser. Arbete har också lagts på att studera företeelsernas status och orsaker till förändringar. Fallstudien av byar har dessutom genomgående varit av en mer kvalitativ karaktär.

Projektarbetet har varit uppdelat i följande delar:

- **Fallstudier av byar:** tre fallstudier i olika landskapstyper (slätt-, mellan- och skogsbygd) där kulturlandskapet som helhet studerats över tiden.
- **Landskapsförändringar i ett härad:** en mellannivå där ett område motsvarande ett härad valts, vilket även överensstämmer med hembygdsföreningarnas indelning. Inom detta område har förändringen av ett antal olika företeelser studerats.
- **Regional översikt – alléernas utbredning i länet:** studier över tiden och hela landskapet vad avser alléer.

Arbetet med det första delprojektet bedrevs utan föreningarnas medverkan. Det andra delprojektet genomfördes i samarbete med medlemmar från en utvald hembygdsförening. För arbetet med det tredje delprojektet kontaktades samtliga hembygdsföreningar i Skåne.

Eftersom delprojektens syften, metoder och därmed även resultat skiljer sig åt, lämnas en särskild redogörelse för varje delprojekt.

De tre delpjekten

Fallstudier av byar

Syfte

Delprojektet syftar till att följa förändringsprocesserna i tre byar inom de olika landskapstyperna i Skåne (slätt-, skog- och mellan/risbygd). Den samlade kulturmiljön i byarna studerades över tiden, för att därigenom söka avgöra vad som varit karakteristiskt för förändringarna inom respektive område. Vilka olika typer av förändringar har skett, och när skedde de? Uppvisar byarna olika skeden av förändringar? Vilken by har genomgått mest omfattande förändringar över tiden beträffande det kulturhistoriska innehållet, och kan vi bedöma var förändringstrycket är som störst idag? Om det är stor skillnad på hur förändringarna har skett inom de olika bygderna, vad får det för konsekvenser för utformandet av uppföljningsmetoder? Behöver olika uppföljningsmetoder utvecklas för de olika bygderna?

Metod

Med hjälp av studier av historiska kartor såsom skifteskartor, skånska rekognosceringskartan från 1812-20 och häradskartan (hushållningssällskapets s.k. gamla ekonomiska karta) från 1910-talet vad gäller Malmöhus län och 1920-30-talen för Kristianstads län, har förändringarna i de olika byarna studerats och tolkats. De äldre kartorna har jämförts med dagens ekonomiska karta och ortofoto. Arbetet har även omfattat fältstudier.

Undersökningen av hur byarna har utvecklats fram till idag har inriktas på att iaktta förändringar vad gäller följande:

- **Markanvändning;** hur har andelen av olika markslag förändrats fram till idag? Vilka marker har lagts om till annan produktion och vilka har bevarats? Finns det någon kontinuitet i sättet att bruka olika marker? Vad produceras på de marker som lagts om till ny produktion?
- **Bebyggelse;** i vilken utsträckning ligger bebyggelsen kvar i ursprungliga lägen? Har nya bebyggelsemönster uppstått? Vilka byggnader har försvunnit och vilka har tillkommit? Vilka förändringar har byggnaderna genomgått i form av t.ex. tillbyggnader eller utbyte av takmaterial, fasadmaterial och fönster?
- **Landskapselement;** vilka landskapselement har dominerat i de olika byarna? I vilken utsträckning finns de kvar och i vilket skick är de? I vilken utsträckning finns bevarade landskapselement från tiden före den agrara revolutionen?

Kartstudierna har bedrivits på en översiktlig nivå utan historiska kartöverlägg. Idag har denna arbetsmetod utvecklats; istället för manuellt framställda kartöverlägg används digitala. Detta förutsätter att de historiska kartorna finns tillgängliga i digital form, vilket de idag endast gör i begränsad utsträckning.

En by i varje bygd valdes med tanke på att de skulle representera kulturmiljöer som uppmärksammats i olika utsträckning. På slätten valdes Vallby i Trelleborgs kommun. Vallby omfattas av den områdesplan för bevarande av byarna i Trelleborg som kommunen tog fram i slutet av 1970-talet. Dessutom ingick byn i en av de socknar som utreddes genom det s.k. LiM-projektet (LiM – uppföljning av Livsmedelspolitikens Miljöeffekter). Projektet syftade till att följa upp vad som hände med bl.a. odlingslandskapet, den biologiska mångfalden och

landskapets kulturvärden, till följd av den nya livsmedelspolitiska reformen som genomfördes 1990.

Skogsbygden representeras av Strönhult i Osby kommun, en välbevarad och karakteristisk by i skogstrakterna. Byn är uppmärksammas såväl i det kommunala som i det regionala kulturmiljöprogrammet. Därutöver ingår Strönhult i ett antal olika program och inventeringar som berör natur- och kulturmiljövärden i kulturlandskapet.

Harphult är den by som fått stå som exempel för mellan- eller risbygden. Den ligger i de östra delarna av Hörby kommun, precis intill den forna gränsen mellan de skånska länen. Harphults by har hittills endast uppmärksammas genom några enstaka objekt i länets ängs- och hagmarksinventering.

Redovisning av fallstudierna (Se även bilaga 2)

Vallby

Jordbruket på slätten var redan tidigt inriktat på spannmålsodling. Vallbys marker bestod på 1770-talet i huvudsak av sammanhängande fyllig åkermark. Till byn hörde även omfattande arealer ängsmark, men utmark saknades. Några uppgifter om markerna var trädbevuxna förekommer inte. Markerna kring Vallby var till stora delar sank. I Vallby genomfördes två skiften, storskiftet 1773 och enskiftet 1820. Storskiftet innebar inga märkbara skillnader i markanvändning. Enskiftet medförde däremot en genomgripande förändring av landskapet i ett enda slag. Vallby förvandlades snabbt till en fullåkersbygd. De utskiftade gårdarna spreds som öar i landskapet, omgivna av uppodlad åkermark. Den enda ängsmark som fanns kvar när häradskartan upprättades 1913, var det tidigare ängskärret mitt i byn. Vegetationen i byn utgjordes av träd i anslutning till ängen, alléer längs landsvägar och gårdsuppfarter samt läplanteringar av träd kring gårdarna. Markanvändningen i Vallby är densamma idag som efter enskiftet. Jordbruksmarken utnyttjas intensivt, och på de omfattande åkerytorna odlas främst spannmål och sockerbeter. Det tidigare ängskärret, som sedan länge varit utdikat, är markerat som åkermark, men utnyttjas främst som betesmark för hästar. Av de många sank markerna återstår inte många spår. Byvanningen är dock något vattenfylld men under igenväxning. I Vallbys sydvästra delar återstår idag delar av de jordvallar som markerade rågången. Ägogränserna mellan brukarna var tidigare markerade med jordvallar och pilevallar. Lite varstans finns pilevallarna fortfarande kvar och enstaka svagt synliga jordvallar avslöjar var ägogränserna går. Endast en mycket begränsad del av de tidigare alléerna återstår.

De äldre bebyggelsemönstren har i varierad grad förändrats i samtliga byar. Vallby bestod 1773 av sexton brukningsenheter som tillsammans med gatehusen var grupperade i en sluten fyrkant kring ängskärret. Strax öster om bykärnan fanns en kvarn med bostad. Bebyggelsemönstret i Vallby förändrades radikalt till följd av enskiftet. De nya gårdarna med tillhörande marker och trädgårdar spreds ut i det öppna landskapet. Det bebyggelsemönster som uppstod i samband med enskiftet är fortfarande det dominerande i Vallby. Några enstaka brukningsenheter ute i landskapet har försvunnit. Ett stort antal gårdar och gatehus finns fortfarande kvar på ursprunglig plats i bykärnan. Förutom de utskiftade gårdarna har viss ny bebyggelse tillkommit efter enskiftet. Det gäller t.ex. ny bebyggelse för bostadsändamål och verksamheter i anslutning till järnvägen, som drogs genom Vallby i början av 1900-talet. I byns östra delar uppfördes ett antal gatehus, och kring 1930-talet uppfördes ett antal villor i de västra delarna.

Strönhult

Till Strönhult hörde ganska omfattande marker. Liksom i Vallby genomfördes två skiften. Storskiftet förrättades 1807 och laga skifte 1857. Av storskifteskartan framgår att de begränsade inägorna till största delen bestod av ängsmark. Åkermarken bestod av ett stort antal oregelbundet formade mindre åkrar insprängda i ängsmarken. En stor del av byns marker var fuktiga och utgjordes av mossar och kärr. Utmarken synes till stora delar varit trädbevuxen. Här växte bl.a. ek, bok och tall. På utmarken fanns också ganska omfattande ängs- och hagmarker. Förändringen av markslagets fördelning skedde i flera steg i Strönhult. Mellan skiftena ökade framförallt arealen åkermark främst till följd av den torpbebyggelse som anlades på den tidigare utmarken. En del av åkermarken vid torpen utgjordes av mossodlingar, d.v.s. fuktig mark som dränerats och uppodlats. I bykärnan ökade arealen åkermark på bekostnad av ängsmarken. I första hand lades mindre åkerytor samman till större. Under slutet av 1800-talet utökades åkerarealen ytterligare. På häradskartan från 1930-talet kan man känna igen åkerytornas former från laga skifteskartan, främst i bykärnan. Idag har åkerarealerna minskat betydligt. Åkermarken vid torpen är i regel borta. En del av den tidigare åkermarken hålls dock fortfarande öppen bl.a. genom att fungera som betesmark. Vid vissa torp har man låtit vegetationen, genom granplanteringar och igenväxning, sluta sig närmare kring bebyggelsen. Till vissa delar är åkerytorna som brukas i bykärnan desamma som vid storskiftet.

Strönhults ängsmark fanns ursprungligen på såväl inägorna som utmarken. Till följd av den uppodling av mark i bykärnan som skedde mellan storskiftet och laga skifte minskade andelen ängsmark. Samtidigt uppstod ny ängsmark vid de torp som anlades. En stor del av ängsmarken var försvunnen på 1930-talet, då delar av den tidigare ängsmarken plöjts upp till åker, medan andra delar främst synes bestå av lövskog med inslag av barrträd. Ängsmarken hade troligen till vissa delar lagts om till betesmark. Idag finns ingen ängsmark kvar i byn. De öppna markerna närmast bebyggelsen består till stora delar av blockrika beteshagar. I anslutning till bebyggelsen i bykärnan och vid torpen finns idag områden som domineras av lövträd. I bykärnans norra del finns även ett ädellövskogsområde med bok och ek. Bortsett från dessa områden har Strönhults marker sedan häradskartan upprättades främst bestått av barrträd, särskilt i de östra delarna. Skogen består i huvudsak av tätvuxen gran med vissa inslag av lövträd och tall. Hägnaderna i Strönhult utgjordes främst av höga stengärden. Idag förekommer rikligt med höga välbevarade stengärden i markerna. De markerar såväl åkergården som ägo gränser, och löper både genom det öppna landskapet och skogen. Lite varstans minner odlingsrösen om tidigare odlingar. Delar av fäkatan är det enda spår som återstår av den tidigare uppdelningen mellan inägor och utmark. Byns gränser är desamma nu som vid tiden för storskiftet. Vid laga skiftet markerades rågången till omgivande byar av såväl stengärden som skedgården och gropstängsel. Vid de platser som iaktogs vid fältbesöket kunde inga rester av hägnader observeras. På flera håll i landskapet återfinns fortfarande öppna diken och vattendrag.

Strönhult var ursprungligen en ensamgård som så småningom kom att växa ut till en by. På storskifteskartan är fyra brukningsenheter samlade i en klunga i bykärnan. I byns norra del, på utmarken, fanns ett ryttartorp. Efter storskiftet förändrades byggnadernas läge i bykärnan. Fortfarande låg gårdarna kvar på de högre höjdstråken men de flyttades isär något. Vid laga skifte fanns det fem gårdar i byn. En brukare hade flyttat ut redan innan skiftet och uppfört sin gård på utmarken. I samband med skiftet blev ytterligare en brukare skyldig att flytta ut. Den största förändringen av bebyggelsemönstret i Strönhult skedde i flera etapper under 1800-talet fram till laga skifte. Under den tiden uppfördes sammanlagt arton torp på den tidigare utmarken, främst i de östra delarna. Bebyggelsemönstret i Strönhult är idag detsamma som

vid laga skiftet. Endast få byggnader har tillkommit eller rivits. I stor utsträckning finns torpbebyggelsen kvar; något enstaka torp har försvunnit. Sedan laga skifte har ny bebyggelse i form av två skolhus och enstaka bostadshus uppförts, samt ett antal fritidshus invid Immeln och Strönhultssjön.

Till skillnad från Vallby fanns en hel del samfälligheter i såväl Strönhult som Harphult. I Strönhult fanns bl.a. ett ryttartorp, tre mjölkvarnar, en kvarndamm, en sågkvarn, en brytestuga samt ett antal grustäcker. Delar av två av de tre mjölkvarnarna samt brytestugan är bevarade. På platsen för sågkvarnen ligger idag en äldre förfallen sågkvarnsbyggnad. Strax intill drivs en modern sågverksamhet. Det tidigare ryttartorpet förlorade antagligen sin funktion redan vid laga skifte då ett nytt dragontorp anlades. På den angivna platsen för dragontorpet ligger idag ett välbevarat torp med tillhörande ekonomibyggnader.

Harphult

Markanvändningen och förändringsprocesserna i Strönhult och Harphult påminner om varandra. Liksom i skogsbygden bestod en by i mellanbygden av ett omväxlande landskap med ängar, åkrar och skogar. Marken var indelad i inägor och utmark. Inägorna bestod till övervägande del av ängsmark. Precis som i Strönhult var en stor del av Harphults marker fuktiga. Här fanns stora mossar. På fäladsmarken, som utmarken kallades, växte tät lövskog. I Harphult genomfördes ett skifte, laga skifte 1832. Av skifteskartan framgår att åkermarken liksom i Strönhult, låg insprängd i ängsmarken och bestod av små oregelbundet formade åkrar. I samband med laga skiftet förändrades markanvändningen. Ett antal brukare fick flytta ut till nya ägor, på inägor och fälad. Detta innebar att ny mark uppodlades. Den övervägande delen av de äldre mindre åkrarna i traditionella lägen ingick i de större sammanhängande åkermarkerna, vilket de gör än idag. Samtidigt förekom även en del spridda mindre åkerytor. Om man jämför dagens landskap med häradskartan kan man konstatera att arealen åkermark har minskat något. På de tidigare åkermarkerna i byns östra delar har skog planterats. I de centrala delarna av Harphult utgör den tidigare åkermarken fortfarande öppna marker som bl.a. utnyttjas som betesmarker.

Andelen ängsmark reducerades kraftigt i Harphult från laga skiftet 1832 fram till dess att häradskartan upprättades 1915. En stor del av den tidigare ängsmarken, främst i Harphults östra delar hade plöjts upp till åker. I de västra delarna växte lövskog på den tidigare ängsmarken. Det innebär sannolikt att ängsmarken omvandlats till betesmark. Av de äldre kartorna framgår att de öppna markerna i Harphults bykärna varit omgiven av främst lövskog. Än idag finns områden av blandlövskog omkring byn. På vissa håll är lövträden uppblandade med gran. Lite varstans har ren granskog planterats. En stor del av markerna är fortfarande fuktiga. I Harphult var stengärdesgårdar den vanligaste typen av hägnad och gränsmarkering. Idag möts man av ett omfattande system av hägnader som omgärdar skilda markslag. Överlag är stenmurarna välbevarade. Mitt i bykärnan finns fortfarande delar av fäkatan kvar och på flera håll kvarstår de stengården som markerade rågången till omgivande byar.

Av den skånska rekognosceringskartan som upprättades 1812-20 framgår att Harphult omfattade fyra gårdar belägna i byns kärna. Därutöver återfanns några enstaka byggnader i byn, vilkas funktion det är svårt att avgöra. Vid laga skiftet 1832 var antalet brukare i byn tio stycken. Förutom de fyra gårdarna i bykärnan fanns ytterligare sex mindre bebyggelseenheter ganska spridda på inägorna. Tre låg i norr och en i öster, nära gränsen mellan inägor och fäladsmark. I byns södra delar fanns de återstående två bebyggelseenheter. Ganska centralt i byn, intill fäkatan, låg dessutom ett dragontorp. I samband med laga skiftet blev fem eller möjligen sex av brukarna skyldiga att flytta ut till nya ägor. När häradskartan upprättades

1915 låg fyra av de tio bebyggelseenheterna i byn kvar på dess ursprungliga platser. Dessa ligger kvar där än idag. Övrig bebyggelse hade tillkommit dels i samband med laga skifte, dels till följd av de hemmansklyvningar som genomfördes senare. Bebyggelsen koncentrerades främst till de tidigare inägorna, men viss bebyggelse uppfördes även på den tidigare fäladen. Den nytillkomna bebyggelsen i Harphult utgörs främst av ett antal fritidshus från 1950-talet i byns östra delar. Samfälligheterna i Harphult utgjordes av en kvarn, ett tvättställe, en brytestuga, ett dragontorp samt ett antal sand- och lergravar samt grustag. Idag finns inga spår av vare sig dragontorpet, kvarnen eller brytestugan. Däremot påträffades rester av ett av de samfälliga grustagen vid besöket. Sannolikt finns spår av flera av dem ute i markerna.

Bebyggelsen är överlag relativt välbevarad i de undersökta byarna. I stor utsträckning har delar av bebyggelsen, trots ingrepp i varierande omfattning, bibehållit sina ursprungliga karaktärer. Nya material på taken (eternitplattor, korrugerad eternit och plåt), byte av fönster och ytterdörrar samt utbyggda takkupor är exempel på vanliga åtgärder som genomförts i de tre byarna.

Resultat

Bystudien visar att förändringarna i de olika byarna uppvisar skilda händelseförlopp. Skiftesreformerna från mitten av 1700-talet fick varierande genomslag, dels på grund av vilket skifte som genomfördes, dels på grund av byarnas olika karaktärer och storlekar. Av resultatet från jämförelsen framgår att det finns viss kontinuitet i markanvändning, och att samtliga byar har bevarat delar av det äldre bebyggelsemönstret. Mest bevarade spår från det äldre mångskiftande odlingslandskapet, återfinns i de småskaliga jordbruksmiljöerna i Strönhult och Harphult. Här finns än idag ett omväxlande landskap med åkrar, betesmarker och skog. I dessa bygder finns inte bara flest relevanta indikatorer för ett rikt odlingslandskap, utan dessutom är förekomsten av respektive indikator riklig.

När det gäller förändringstrycket i byarna är Vallby den by som genomgått de mest radikala förändringarna. Dessa skedde redan tidigt som ett resultat av enskiftet. Fullåkersbygden på slätten bredde sedan ut sig alltmer till följd av jordbrukets rationaliseringar. I samband med rationaliseringarna försvann också en stor del av landskapselementen, som t.ex. jordvallar, pilevallar och alléer. Marken är i stor utsträckning uppodlad. Sannolikt har den odlade marken slagits samman till större enheter som brukas av färre med högre lönsamhet. Närheten till större städer gör läget attraktivt för den som är intresserad av att bo på landet och kanske ha möjlighet att driva en hästgård. Några större hot om genomgripande landskapsförändringar verkar inte föreligga. Tänkbara framtida förändringar av betydelse skulle kunna vara att t.ex. överflödiga ekonomibyggnader rivs vilket kan komma att påverka landskapets karaktär om det blir en allmän trend.

I Strönhult är läget annorlunda. I det småskaliga öppna landskapet kring bykärnan och i de nordöstra delarna av byn kan fortfarande mycket hända. Med tanke på att byn är välbevarad både beträffande landskapets kulturhistoriska innehåll och bebyggelsen, förefaller det som om människorna i Strönhult är medvetna om byns värdefulla egenskaper, kanske genom den uppmärksamhet byn fått i olika sammanhang. Djurhållningen är en förutsättning för att hålla landskapet öppet. Sannolikt har de olika jordbruksstöden en stor betydelse för att möjliggöra fortsatt betesdrift. Hot mot bevarade landskapselement och spår efter t.ex. samfälligheter kan föreligga i form av oförsiktig skogsavverkning eller uteblivet underhåll. För de stora markägarna i Strönhult finns en ekonomisk trygghet i den rika skogstillgången, vilket borde medföra ökade chanser att åtminstone de stora huvudgårdarna även i fortsättningen bebos. En

gård i bykärnan är dock redan övergiven. I stor utsträckning utgör den tidigare torpbebyggelsen bostäder. Möjligheterna till försörjning i närheten är begränsade och det är ganska stora pendlingsavstånd till närmaste arbete. En möjlig utveckling i framtiden kan vara att torpbebyggelsen i allt större utsträckning omvandlas till fritidshus.

Det största förändringstrycket kommer sannolikt Harphult att utsättas för. Även här finns ett välbevarat småskaligt landskap. Till skillnad från skogsbygden var landskapet i mellanbygden, som här i Harphult, mer öppet och mindre dominerat av skog. Liksom i Strönhult är djuren en förutsättning för att landskapet ska kunna hållas öppet i samma utsträckning som idag. De olika jordbruksstöden är sannolikt inte bara en förutsättning för djurhållningen, utan för att det småskaliga jordbruket överhuvudtaget skall kunna bedrivas i dessa trakter. Skogen utgör inte en ekonomisk trygghet i samma utsträckning som i Strönhult. Gårdarna i Harphult förefaller vara ganska små och inte tillräckligt bärkraftiga var för sig. En trolig utveckling är att ett begränsat antal brukare köper upp eller arrenderar de andra gårdarnas marker. Kanske läggs betesmarker och åkrar igen. Det öppna landskapet kommer antagligen att bedömas tåla att i ganska lång utsträckning skogsplanteras, innan de boende upplever att träden stör öppenheten och ljusförhållandena intill bebyggelsen. Med färre lantbrukare kommer sannolikt byn att glesas ut och fler bostäder omvandlas till fritidsbebyggelse.

Landskapsförändringar i ett härad

Syfte

På en mellannivå valdes ett område motsvarande ett härad ut. Efter kontakt med Skånes hembygdsförbund engagerades en förening, vars uppgift var att utifrån ett särskilt framtaget arbetsmaterial studera förändringar i landskapet, med avseende på ett antal olika företeelser inom några avgränsade områden. Vilken sorts underlagsmaterial krävdes för detta? Hur skulle arbetsmaterialet utformas för att vara användbart? Vad kan en hembygdsförening bidra med och i vilken utsträckning? Syftet med denna delstudie var att dels undersöka hur mycket arbete som krävs för att ta fram och sammanställa material för en förening, dels för att se hur stor arbetsuppgift en hembygdsförening kan mäktas med.

Metod

Efter samråd med Skånes hembygdsförbund kontaktades ett antal häradsföreningar i mellersta Skåne. Onsjö härads hembygdsförening, genom dess ordförande Georg Welin, accepterade att fungera som samarbetspartner i denna studie. Vid ett första möte presenterades projektet i allmänhet, föreningens roll i projektet och ett förslag till hur arbetet skulle läggas upp. Efter vidare diskussioner togs sedan det slutgiltiga arbetsmaterialet fram, bestående av en karta och ett tillhörande formulär med frågor.

Med tanke på den begränsade tiden valdes fyra socknar ut för vidare studier: Reslöv, Annelöv, Billinge och Källs Nöbbelöv.

För de utvalda socknarna togs en arbetskarta fram med utgångspunkt från häradskartan (hushållningssällskapets s.k. gamla ekonomiska karta) från 1910-talet. På denna karta markerades förekomsten av fyra olika objekt; alléer, kvarnar (möllor), ängsmark (hårdvallsängar) och småvatten. Socknarnas storlek varierade liksom det totala antalet markerade objekt. För att lättare kunna orientera sig i dagens landskap erhöles också föreningen aktuella (datorutskrivna) kartor över motsvarande områden i samma skala.

Föreningens uppgift bestod sedan av att på den s.k. arbetskartan markera med enkla teckenkombinationer (A, allén kvar, A-, borttagen allé, A+, nyttillkommen o.s.v.) huruvida objekten fanns kvar, om de hade försvunnit eller om nya hade tillkommit.

För att få en uppfattning om vilka ytterligare upplysningar hembygdsföreningen skulle kunna bidra med genom en sådan här undersökning, bifogades ett särskilt frågeformulär med ett svarsblad för varje kategori av objekt (se bilaga 3). Föreningen ombads ange med en siffra på kartan och motsvarande i formuläret för vilken allé, kvarn, äng eller vattensamling uppgifterna gällde. Varje formulär innehöll tre grundläggande frågor beträffande:

- Funktion och nyttjande
- Orsaker/anledningar till att objekt försvunnit
- Hävd/status

Därutöver fanns även möjlighet för föreningen att lämna olika former av övriga upplysningar om respektive objekt. Föreningen uppmanades också att, utöver de objekt som redan markerats på arbetskartan, redovisa utbredningen av egenhändigt valda objekt som de särskilt ville framhålla. För att ge en uppfattning av vilken typ av svar som efterfrågades och därmed underlätta den kommande sammanställningen och utvärderingen av svaren, bifogades en lathund med svarsexempel.

Projektet och föreningens förväntade insats presenterades för hela föreningen på dess årsmöte, då också arbetsmaterialet delades ut till de särskilda sockenombud som utsetts att ansvara för undersökningen i de respektive socknarna.

Redovisning av häradsföreningens arbete

Efter utdelandet av materialet fick sockenombuden sex veckor på sig att redovisa sina iakttagelser av hur förekomsten av de utpekade objekten förändrats sedan häradskartan upprättades. Under denna tid förekom viss kontakt med såväl ordförande i föreningen som sockenombuden. Material inkom i tid från tre av de fyra utvalda socknarna. Trots upprepade försök att få tag i det fjärde sockenombudet lyckades inte detta, och något material inkom aldrig.

Det är stor skillnad beträffande kvalitet och omfattning på det material som inkommit från sockenombuden. I en av socknarna har stort engagemang och mycket tid lagts ned för att genomföra uppgiften. Först gjordes en noggrann och metodisk uppläggning av det fortsatta arbetet, och det utdelade materialet kompletterades med ytterligare material som ansågs behövt. Svarsformulären lades upp som Word-filer och socknen indelades i ett antal delområden, vardera lagom för ett inventeringspass. För varje delområde kontaktades resurspersoner, som ansågs kunna bidra med upplysningar om de olika objekten inom just detta område. Två personer genomförde inventeringen till fots med hjälp av såväl den gamla som nutida ekonomiska kartan. Varje arbetspass infördes i en särskild projektdagbok. Under arbetets gång har upprepade kontakter tagits med länsstyrelsen, och slutligen inkom ett omfattande och överskådligt material både brevledes och via e-post.

Materialet från de två andra socknarna är mer översiktligt och summariskt. Ibland är de inlämnade uppgifterna dessutom svåra att utläsa. Från en av dessa socknar innehåller svarsformulären endast generella uppgifter för samtliga kategorier.

Förekomsten av antal markerade objekt inom varje kategori varierar mellan socknarna. Generellt kan sägas att bygden är mycket rik på småvatten, och det är också för den kategorin som flest objekt markerats på de utdelade kartorna. Det inlämnade materialet visar att föreningarna haft svårt att studera alla småvatten, dels för att de är många, dels för att man sett sig förhindrad att beträda privat tomtmark för att undersöka huruvida de återstår eller ej. Trots detta har en stor del av småvattnen behandlats på kartan för de tre socknarna. Svarsformulären visar att det varit enklast att redovisa dagens funktion, det gäller dessutom för samtliga kategorier av objekt.

I två av socknarna har en stor del av ängsmarken undersökts och markerats på kartan. Beträffande ängsmarken förekommer några enstaka exempel som tyder på osäkerhet beträffande definitionen av ängsmark i förhållande till betesmark och vallodling. I formulären har dock i likhet med kategorin småvatten, främst angetts generella svar på frågor kring status och orsaker till eventuellt försvinnande. Förekomsten av såväl kvarnar som alléer är begränsade i socknarna. Samtliga objekt inom dessa kategorier har uppmärksammats på kartan, och i större utsträckning än för småvatten och ängsmark har utförligare uppgifter lämnats i formulären.

Trots den ojämna svars kvaliteten kan emellertid konstateras att en hel del förändringar skett. En övervägande del av de småvatten som redovisas på kartan från 1910-talet är idag markerade som försvunna. Enstaka småvatten har tillkommit. Någon ängsmark i traditionell mening finns inte längre kvar i de undersökta socknarna. En stor del av de tidigare ängsmarkerna bevaras som öppna gröna marker genom att nyttjas som betesmarker för främst hästar. Andra delar av ängsmarkerna har plöjts upp till åker eller utnyttjas för skogsproduktion av framförallt gran.

De undersökta socknarna är inte särskilt rika på alléer. Enstaka alléer återfanns vid kartans upprättande i samtliga socknar. En del är försvunna idag och andra har tillkommit; det varierar mellan socknarna. I två av socknarna förefaller dock många alléer ha försvunnit. Av 1910-talets karta framgår vidare att det fanns sammanlagt nio kvarnar i de tre socknarna. Av dessa återstår idag endast en, dock ej i bruk men visningar med drift förekommer ibland. Byggnaderna till ytterligare två finns kvar. Den ena utgör idag ett modernt kontor, och den andra fungerade under några år som turbin för elkraft men är nu inte längre i drift.

Regional översikt - alléernas utbredning i länet

Syfte

Projektets två andra delprojekt har exemplifierat olika former av fallstudier för att följa upp förändringar i landskapet. Dessa fallstudier redovisar därmed förändringsprocesser inom starkt begränsade geografiska områden. Genom en studie över tiden och hela landskapet vad avsåg en särskild företeelse, i detta fallet alléer, syftade detta delprojekt istället till att vidga perspektivet och hitta metoder för att göra en regional översikt beträffande förändringar i kulturlandskapet. En väg att gå var att undersöka om hembygdsrörelsen som helhet kunde fungera som rapportörer genom någon form av enkät.

Metod

Samtliga hembygdsföreningar i Skåne, 107 stycken, inbjöds med anledning av studien till ett upptaktsmöte i en inspirerande miljö på Bjärsjölagård. I inbjudan gavs en översiktlig beskrivning av projektet och föreningarnas roll. Under mötet bjöds på föredrag dels om

landskapsförändringar i stort, dels om alléer, deras historia och uttryck. Föreläsare var Nils Lewan, docent i kulturgeografi och tidigare lektor vid Lunds universitet, och Kjell Lundqvist, landskapsarkitekt och lektor vid Sveriges lantbruksuniversitet, vilka båda har lång erfarenhet inom sina respektive områden. Under mötet presenterades projektet och föreningarnas uppgift. Mötet var kostnadsfritt för föreningarna.

Inbjudan skickades ut tre veckor före mötet och elva föreningar anmälde intresse för att delta. Ytterligare fyra föreningar meddelade via telefon att de ville delta i projektet men att de var förhindrade att närvara vid mötet. Det var en viss geografisk spridning av föreningar men bäst företrädna var de västra delarna av Skåne. Därutöver fanns några föreningar från norra samt sydöstra delen av länet. Bland de intresserade föreningarna fanns såväl häradsföreningar, mindre geografiskt avgränsade föreningar samt en förening knuten till en särskild byggnad. Till mötet på Bjärsjölagård kom sammanlagt 23 deltagare från tio olika föreningar.

Arbetsmaterialet som delades ut vid mötet bestod av en karta och ett formulär. Kartan var särskilt framtagen för detta syfte med hjälp av datorprogrammet Arc View. Den utgjordes av en långt förenklad aktuell ekonomisk karta som redovisade utbredningen av alléer vid två olika tillfällen, dels enligt den skånska rekognosceringskartan från 1812-20, dels enligt häradskartan (hushållningssällskapets s.k. gamla ekonomiska karta) från 1910-talet vad gäller Malmöhus län och 1920-30-talen för Kristianstads län. Flera föreningar omfattades av mer än ett kartblad i A3-format.

Föreningarna ombads studera alléernas utbredning enligt kartan/kartorna och jämföra med dagens landskap. Hur har förekomsten av alléer förändrats? I vilken utsträckning finns markerade alléer kvar? Vilka har försvunnit? Har några nya alléer planterats? På samma sätt som för häradsprojektets sockenvisa redovisningar, uppmanades föreningarna att markera direkt på kartan/kartorna med enkla teckenkombinationer (A, allén kvar, A-, borttagen allé, A+, nyttillkommen).

För att få ytterligare upplysningar om alléerna bifogades ett formulär (se bilaga 4) med tre grundläggande frågeställningar beträffande alléerna:

- Funktion och nyttjande, typ av allé
- Orsaker/anledningar till att alléer försvunnit
- Hävd/status

Därutöver bifogades ett särskilt svarsblad med utrymme för föreningarna att lämna övriga upplysningar om alléerna. Formuläret innehöll ett svarsblad för varje fråga. Genom att ange med en siffra på kartan och motsvarande på svarsbladet skulle det framgå för vilken allé uppgifterna gällde. Liksom för den tidigare delstudien av häradsföreningen togs en lathund fram med kortfattade exempel på vad som kunde anges som svar på frågorna i formuläret. Därmed fick föreningen en uppfattning om vilken typ av svar som efterfrågades, och materialet bedömdes bli mer överskådligt vid sammanställning och utvärdering.

Länsstyrelsens arbete med att ta fram den särskilt utarbetade kartan tog betydligt längre tid än beräknat. Det berodde bl.a. på det omfattande arbete som krävs för att gå igenom de äldre kartorna, finna alléerna och rita in dem på den aktuella ekonomiska kartan. Dessutom uppstod en rad tekniska problem som försvårade arbetet. Detta medförde att framtagandet av kartorna försenades, och att endast vissa av föreningarna erhöll sitt arbetsmaterial vid mötet. De återstående fick sitt material per post inom en och en halv vecka efter mötet. På grund av de

tekniska problemen och den begränsade tiden för föreningarna att behandla kartorna ansåg vi oss endast ha möjlighet att ta fram kartor till två av de fyra föreningar som tagit kontakt med oss per telefon.

Redovisning av hembygdsföreningarnas arbete

Efter att föreningarna erhållit materialet hade de fem veckor på sig att utifrån kartan studera förändringarna i landskapet, sammanställa observationerna och svara på frågorna i formuläret. Material inkom i god tid från åtta av de tolv engagerade föreningarna. Efter kontakt med de återstående föreningarna kunde det konstateras att tre av dem inte hade någon möjlighet att inom rimlig tid redovisa uppgiften. Från den fjärde föreningen kom så småningom materialet in.

Kvaliteten och omfattningen på de inlämnade uppgifterna varierar mellan de olika föreningarna, vilket även var fallet för den delstudie som genomfördes tillsammans med häradsföreningen. Flera av föreningarna omfattar ett stort geografiskt område och har en riklig förekomst av alléer. De har haft svårt att genomföra en sådan här omfattande uppgift inom den begränsade tid som stod till deras förfogande.

Samtliga medverkande föreningar utom en har genomfört den grundläggande uppgiften att markera på kartorna om alléerna finns kvar, försvunnit eller om nya tillkommit. Med undantag från någon enstaka förening har samtliga alléer undersökts (för en förening begränsades det ursprungliga området till att endast omfatta en socken).

När det gäller svarsformulären förekommer skillnader såväl i svarens omfattning som hur man valt att redovisa sina svar. Föreningarna har valt att använda formulären på olika sätt efter vad man ansett vara mest lämpligt. Istället för att följa formuläret och svara på de olika frågorna på deras respektive sida, har de flesta föreningarna valt att göra en löpande redovisning av de på kartan numrerade alléerna, där alla uppgifter beträffande funktion, skick m.m. om en enskild allé redovisas i ett sammanhang. En förening har utifrån det utsända formuläret, klippt och klistrat ihop ett eget där de olika följdfrågorna behandlas på en svarsblankett för varje allé. Totalt har man sänt in 40 svarsblanketter.

Inom föreningarna har man lagt tyngdpunkten på olika saker. Flera föreningar har valt en aspekt som man konsekvent redovisat för varje enskild allé. Mest frekvent och tydligast angivet är uppgifterna som rör alléernas funktion och nyttjande; vilken typ av allé det rör sig om. Det gäller då främst aktuella uppgifter om dagens funktion och typ av allé; endast få historiska uppgifter om t.ex. planteringstillfälle förekommer. Föreningarna har varit relativt flitiga med att redovisa uppgifter om nytillkomna och icke sedan tidigare inritade alléer. När det gäller alléernas skick och status, samt orsaker till att de försvunnit har föreningarna endast lyckats redovisa begränsade uppgifter. Vanligt är också att föreningarna beträffande dessa frågor har redovisat översiktliga och generella svar som gäller alléer i stort. Många av uppgifterna är mycket summariska och flera frågor har man överhuvudtaget inte beaktat. Trots den medföljande lathunden är de uppgifter som redovisas ofta svåröverskådliga.

Utifrån det inkomna materialet kan som väntat konstateras att en hel del förändringar skett beträffande alléernas utbredning. På grund av materialets skiftande karaktär och föreningarnas varierande geografiska täckningsområde är det svårt att sammanfatta, jämföra och dra några övergripande slutsatser. Förekomsten av alléer skiljer sig ganska markant inom länet. I skogsområden som t.ex. Örkellunga kommun och Visseltofta socken finns ganska få alléer medan det i södra Skånes slättbygder som i t.ex. Herrestads och Ljunits härader förekommer

desto fler. Många alléer har dock försvunnit från vårt landskap. Inom flera föreningar markeras 1/3 av alléerna på kartan som försvunna. Undersökningen visar också på många nytillkomna alléer, men p.g.a. av ofullständiga redovisningar är det svårt att avgöra om det rör sig om nyplanteringar, alléer som planterats efter det att kartan upprättats, eller om det är äldre alléer som av någon anledning inte redovisats på kartorna.

Avslutning

Sammanfattning

Att utveckla metoder för uppföljning av förändringar i kulturlandskapet kan göras på flera olika sätt. Ett av projektets huvudsyften var att prova om hembygdsrörelsen kan fungera som kulturmiljövårdens rapportörer i regionen. Vi ville pröva hur mycket arbete som krävdes för att ta fram bakgrundsmaterial till en förening, och samtidigt se hur stor arbetsuppgift en förening förmår att genomföra. Dessutom ville vi utröna om det var möjligt att samarbeta med hembygdsrörelsen som helhet för att därmed erhålla en regional översikt vad gäller förändringsprocesserna i länet. Med hjälp av jämförelser av förändringar i byar i olika bygder, har vi undersökt om det krävs uppföljningsmetoder med olika inriktningar i skilda delar av länet.

Genom jämförelsen av de tre byarnas förändringsprocesser kan betydelsefulla slutsatser dras inför kommande uppföljningsarbete. Byarna representerar tre bygder där olika förutsättningar styrt brukningssätt och traditioner. De karakteristiska indikatorerna för ett rikt odlingslandskap är olika i skilda delar av Skåne. Jämförelsen visar att förändringsprocesserna skiljer sig åt i de olika byarna, och att trycket inför kommande förändringar av landskapets kulturhistoriska innehåll främst är koncentrerat till mellanbygden. Resultatet från undersökningen visade även tydligt att spåren av det mångskiftande äldre odlingslandskapet i större utsträckning är bevarade i mellan- och skogsbygderna än på slätten. Det innebär att det finns fler möjliga indikatorer att följa upp i dessa bygder och att förekomsten är rikligare.

Trots upplevelsen av att det fanns ett stort intresse i Onsjö härads hembygdsförening för delprojektet kring landskapsförändringar i ett härad, när uppgiften presenterades på föreningens årsmöte, verkar det som om sockenombuden haft problem med att fullfölja uppgiften. Detta beror sannolikt främst på den knappa tid som stod till deras förfogande för att utföra arbetet. Materialet som inkom från sockenombuden var av skiftande kvalitet. Föreningens huvuduppgift bestod i att på kartan markera om de redovisade objekten finns kvar eller ej. Den uppgiften har de också i stor utsträckning utfört. I formulären har de flesta socknar dock endast lämnat begränsade upplysningar. Men det finns undantag. I Billinge socken har ett omfattande arbetet lagts ned på uppgiften. Här har man systematiskt arbetat sig igenom socknen för att iaktta de förändringar som skett beträffande de olika objekten. Genom kontakter med olika personer i bygden har man sökt svar på de bifogade frågorna. Arbetet inom denna socken visar att uppgiften är fullt möjlig att utföra med tillfredställande resultat.

Att lägga en sådan här uppgift på hösten/vintern verkar ha haft både sina brister och förtjänster. Vädret är inte det allra behagligaste och landskapet inte så inbjudande som när det står i full grönska. Dessutom kan det vara svårt att avgöra trädslag då löven fallit av, vilket även de engagerade föreningarna i alléstudien fick erfara. Den osådda marken ger dock i vissa fall ökad tillgänglighet för att ge sig ut och studera ängsmark och småvatten. Samtidigt riskerar man att vissa marker är vattensjuka och därmed svåråtkomliga.

Ett samarbete som detta har ett stort pedagogiskt värde. Uppgiften visar på den mångfald av kulturhistoriskt innehåll som har funnits i vårt till stora delar mycket förändrade landskap. Föreningsmedlemmarna blir också uppmärksammade på hur det ser ut idag inför kommande förändringar. Ett nära samarbete med ett begränsat antal hembygdsföreningar möjliggör ett utbyte av kunskap och upplysningar.

Slutsatserna som kan dras från alléstudien liknar till vissa delar de ovanstående. Det material som inkom från föreningarna som engagerats i alléstudien var också av varierande kvalitet. En stor del av materialet är ganska översiktligt, men de flesta föreningar har i alla fall genomfört arbetets huvuduppgift: att markera på kartan om alléerna finns kvar eller ej. En av de främsta anledningarna till att föreningarna inte lyckats fullfölja uppgiften är troligen, liksom i fallet med häradsföreningen, att de haft för lite tid till sitt förfogande. Andra faktorer som sannolikt påverkat resultatet är arbetets upplägg och årstiden för genomförandet. Responsen från de olika föreningarna har också varierat. Flera föreningar har visat stort intresse för uppgiften och för att samarbeta. Just alléer verkar beröra det flesta. En förening hörde av sig för att få mer information om alléers vård och skötsel. Andra tyckte att det allmänt krävdes för mycket arbete; först skulle föreningen leta upp de inritade alléerna och därefter hitta de nyplanterade. För att sedan kunna svara på de bifogade frågorna var föreningen tvungna att kontakta ägarna som ibland inte kunde komma med ytterligare upplysningar p.g.a. ägarbyte.

Den främsta invändningen mot alléstudien gäller inte resultatet av föreningarnas arbete, utan det begränsade antal föreningar som intresserade sig för projektet samt det omfattande arbete som skulle krävas för att sammanställa arbetsmaterial till samtliga föreningar. Inför det omfattande delprojektet beträffande alléer anmälde 14 av 107 föreningar sitt intresse. Tio slöt upp till upptaktsmötet och arbetsmaterial överlämnades till tolv föreningar. Ett bearbetat material kom slutligen in från nio föreningar. Syftet med projektet var att pröva metoder för att erhålla en regional bild av förändringsprocesserna i länet. Detta förefaller inte möjligt då endast 8 % av länets hembygdsföreningar deltog. För att väcka intresse för ett sådant här projekt hos en större andel av länets hembygdsföreningar krävs en helt annan tidsplan, och delvis annat upplägg än vad detta projekt har följt. Ett mer positivt gensvar hos föreningarna hade bl.a. krävt en tidigare och tydligare förankring av projektet.

Skånes hembygdsförbund är indelat i nio geografiska områden, kretsar. Till varje krets hör ett antal föreningar som träffas för återkommande möten. Att på ett tidigt stadium presentera projektet för föreningarna genom att medverka på dessa kretsmöten hade sannolikt varit en mer framgångsrik väg. Naturligtvis skall man dock vara medveten om att alla föreningar inte medverkar vid dessa möten. Men hur många kan vi räkna med att nå med ett annorlunda upplägg? Det verkar rimligt att anta att vi når omkring 20% av föreningarna. Genom samarbete med 20% av hembygdsföreningarna i Skåne kommer vi inte att lyckas erhålla någon regional översikt. Dessutom har vi under arbetets gång haft problem med att få fram arbetsmaterial till de intresserade föreningarna. Arbetet med att gå igenom olika former av bakgrundsmaterial, plocka ut information och sammanställa ett användbart arbetsmaterial visade sig vara både tidskrävande och förknippat med en rad tekniska problem. Det finns ingen möjlighet med de resurser som står till förfogande att ta fram ett användbart arbetsmaterial till samtliga föreningar, det kräver alltför mycket tid. Därtill kommer sedan arbetet med att sammanställa och utvärdera de inkomna uppgifterna. Hur man får en regional översikt över förändringsprocesserna är fortfarande en uppgift som återstår att lösa.

Förslag till fortsatt arbete

Samarbetet med Onsjö härads hembygdsförening gav visserligen ett ojämnt resultat men vi tycker ändå att det finns anledning att se vidare på de metoder för uppföljning som bygger på fallstudier i samarbete med ett begränsat antal hembygdsföreningar. Arbetets upplägg behöver till vissa delar justeras för att samarbetet skall kunna förbättras och underlättas. Detta gäller t.ex. förankringen av arbetet hos föreningarna samt utformningen av arbetsmaterialet. Att som

inom Onsjö häradsförening studera förändringarna inom ett antal socknar verkar vara lämpligt. För att få en viss geografisk spridning så att olika delar av Skåne finns representerat föreslås att nio socknar väljs, rimligen tre från respektive bygd. En fördel är sannolikt att välja socknar inom de föreningar som deltog i alléstudien, då de redan känner till uppföljningsarbetet. Inom varje socken bör kontaktpersoner utses. De skall ansvara för arbetet och sköta kontakterna med länsstyrelsen.

Vad gäller arbetsmaterialet så bör en enklare, mer lättöverskådlig karta tas fram utifrån äldre kartmaterial, i likhet med den som användes i alléstudien. Därmed blir jämförelserna över tid och återkommande uppföljningar enklare att genomföra. Det är inte nödvändigt att samma kategorier av indikatorer eller objekt väljs för uppföljning i samtliga socknar. Bystudien visar att det största antalet användbara och relevanta indikatorer för ett rikt odlingslandskap återfinns i de s.k. mellan- och skogsbygderna. Här är även förekomsten av respektive indikator mest omfattande. För att utveckla ett användbart uppföljningssystem måste man välja indikatorer som passar alla bygder samtidigt som uppföljningen skall vara jämförbar över hela länet. Urvalet av indikatorer bör därför spegla såväl det generella som det specifika. Lämpligen väljs ett par eller fler indikatorer som är generella för hela Skåne. Inom varje bygd eller socken utses dessutom specifika indikatorer som är karakteristiska för just dessa miljöer.

För att höja kvaliteten på de uppgifter vi söker utöver de som redovisas på kartan, behöver ett mer pedagogiskt utformat formulär tas fram; en svarsblankett per indikator. Formuläret bör dessutom utformas så att det blir lättare att ange korta och sammanfattande uppgifter. Kanske vore det bättre med en slags kodad blankett, där svaren består av ett antal koder som representerar olika saker, och där utrymme för utförligare uppgifter endast lämnas för övriga upplysningar. Formuläret bör även läggas upp som word-fil så att materialet blir datahanterbart.

Vidare bör man välja en lämpligare tidpunkt på året för studier av landskapet. Ett mer fördelaktigt upplägg hade varit att sammanställa arbetsmaterialet under hösten och presentera det för föreningarna efter nyår. Därefter ges hembygdsföreningarna våren på sig att studera landskapet och hur det har förändrats. Med en längre genomförandetid ger man föreningarna ökade möjligheter att följa upp frågor kring historiskt nyttjande samt orsaker och tidpunkter för förändringar. Därmed får hembygdsföreningarna längre tid att själva sätta sig in i uppgiften. För att förhindra misstro hos markägare för främmande människor som är ute och tittar på deras marker föreslås dessutom att ett utskick med förhandsinformation sänds ut till markägare och andra berörda.

Det inkomna materialet kan sedan sammanställas innan sommaren. På så vis har man upparbetat kontakter och ett arbetssätt som sedan kan användas då uppföljningsmaterialet vid återkommande tidpunkter, t.ex. vart tredje eller vart femte år, skall sändas ut till hembygdsföreningarna.

Ordlista

Byvanning- Gemensam vattensamling i bykärnan som användes för att vattna boskapen.

Fägata- Väg som på båda sidor är hägnad av t.ex. sten. Fägatan användes för att driva ut husdjuren från bykärnan till betesmarkerna på utmarken. På kartan har den ofta en trumpetliknade form där den vidgas mot utmarken.

Fälad- Sydsvensk benämning på utmark.

Gropstängsel- I sten- och trädfattiga bygder anlades gropvallar som hägnader. Jorden som grävdes ut kastades upp och bildade då en vall. Där jorden legat bildades ett dike. Mellan vallens översida och dikets botten var höjdskillnaderna så stora att de flesta husdjuren inte tog sig över.

Hamling- Upprepad lövtäkt. Kvistar och grenar på framförallt alm, ask och lind kapades. Grenarna användes till ved eller lövfoder åt djuren.

Hemman- Beteckning för gård i äldre tider.

Hårdvallsäng- eller fastmarksäng. En torrare äng där träd och buskar förekommer. Träden hamlades regelbundet.

Hävd- Bete, slåtter eller annan varaktig skötsel.

Inägor- Åker- och ängsmark som är skild från utmarken genom en hägnad.

Kronohemman- Jorden ägdes av kronan och utarrenderades till en brukare, en kronobonde.

Kyrkohemman- Jordegendom som tillhörde kyrkan.

Lycka- Inhägnat jordstycke.

Rusthåll- Ett hemman som åtagit sig att anskaffa och underhålla en ryttare med häst och annan nödvändig utrustning. Genom denna tjänst befriades hemmanet från grundskatter.

Rågång- Gräns mellan byar eller ensamgårdar.

Sidvallsäng- Fuktig äng. Ligger ofta i fuktiga svackor eller genomsilade sluttningar. I regel förekommer inga träd på sidvallsängen.

Skattehemman- Självägande bondehemman. Ägaren betalade skatt direkt till kronan.

Skedgården- Hägnad av kluvet virke.

Träda- En åkeryta som ej besåts. Marken vilar.

Utmark- Betesmark, med träd och buskar. Marken lämpade sig sämre till odling än inägorna. På utmarken hämtade bönderna ved och virke. Marken utnyttjades även för jakt och bärplockning.

Vallby

Allmänt

Vallby ligger i Östra Klagstorps socken som tillhör Vemmenhögs härad. Byn är belägen i de östra delarna av Trelleborgs kommun, och är en del av den fullåkersbygd som Söderslätt utgör. Vallby omfattar ca 750 ha mark. Här i det öppna och till vissa delar böljande landskapet ligger gårdarna utspridda som öar, placerade efter de regelbundna ägomönster som de olika skiftesreformerna gett upphov till. Jordbruksmarken utnyttjas intensivt och på de omfattande och sammanhängande åkerytorna odlas främst spannmål och sockerbetor. Sedan mycket lång tid har människor levt och verkat i området, varför det är rikt på fornlämningar. Inom Vallbys gränser ligger tre gravhögar. I byns nordvästra hörn, i gränsen mellan Anderslövs, Södra Åbys och Östra Klagstorps socknar, ligger ytterligare en. En av gravhögarna kan eventuellt vara en del av en gånggrift från stenåldern, de övriga torde härröra från bronsåldern. I södra Vallby strax väster om en av gravhögarna har man funnit en boplats med förekomster av flintavslag och flintbitar. Dessutom har ett flertal flintföremål återfunnits vid Höjalund, norr om den gamla bykärnan.

Efterledet -by i ortnamnet Vallby tyder på att byn med största sannolikhet har tillkommit under vikingatiden och syftar troligen på just den samling av gårdar som vid denna tid utgjorde byns bebyggelse.

Markanvändning

Byarna på den skånska slätten bildades i regel på 1000-talet. Det var ofta stora byar som anlades, vanligen omfattade de 10-20 gårdar. Vallby kan sägas vara en typisk skånsk slättby, anlagd lågt i terrängen intill ett vattendrag, omgiven av dess bördiga marker. I Johan Lorentz Gillbergs beskrivning av Vallby från 1767 står att läsa att byns åkermark var god och fyllig, men att höskörden var liten. Av storskifteskartan från 1770-talet framgår att bebyggelsen i byn är grupperad i en fyrkant som omsluter ett ängskärr. I bykärnans nordöstra delar, i anslutning till kärret, återfanns den s.k. byvanningen.

Byns marker var indelade i fyra tydligt avgränsade gärden eller vångar; *Norre vången*, *Västre vången*, *Södre vången* samt *Änge - vången*. Hägnader i form av jordvallar markerade de olika vångarna. Inom vångarna var åker- och ängsmarken starkt uppblandad med varandra. Den övervägande delen av marken nyttjades som åker. Redan tidigt var jordbruket på slätten inriktat på spannmål. I slättbyarna odlades åkermarken i tresäde. Detta innebar att åkermarken var indelad i tre vångar. Varje år besåddes två vångar medan den tredje låg i träda. Den fjärde vången utgjorde en särskild vång för ängsmark som här i Vallby dock till största delen bestod av åkermark. I ängvången var det ängens rytm som styrde. En ängvång lades inte i träda utan nyttjades årligen. Någon utmark hörde inte till byn. Djuren betade i ängvången och på trädan, sedan dessa slagits och skördats, samt i de inhägnade hagarna i de centrala delarna av byn. Trots att åkermarken dominerade utgjordes omfattande arealer av ängsmark som fortfarande hade stor betydelse i jordbruket. På ängen producerades djurens vinterfoder. Efter slåtter släpptes djuren på ängen för efterbete. Från bykärnan utgick vägar i alla väderstreck till de intilliggande byarna samt brukningsvägar ut i markerna till särskilda ängsmarker. Strax öster om bykärnan fanns en kvarn med bostad belägen. Tre gravhögar finns utsatta på kartan.

Av skiftesprotokollet framgår att åkermarken bestod av lera i olika kvaliteter som t.ex. lermylla, hård lera och grusig lera. Enstaka gånger förekommer omdömet mager lera. En stor

del av ängsmarken i samtliga vångar var mycket fuktig. Även torrare områden med hårdvallsäng förekom. I den södra vången fanns enstaka hagar i anslutning till bebyggelsen. Ängskärret var ingen samfällighet utan varje brukare hade fått sig tilldelad ett område av marken. Den enda samfälliga mark som återfanns i Vallby vid den här tiden verkar ha varit ett område ängsmark i den västra vången. I byn fanns utjord som bl.a. tillhörde Äspö prästgård.

På den skånska rekognosceringskartan från 1812-20 framgår tydligt att ett vattendrag omgivet av mycket sank mark flyter genom Vallbys bykärna. Överhuvudtaget finns det riktigt med sank marker i området, vilket överensstämmer med uppgifterna i skiftesprotokollet. På denna karta är kvarnen samt två av de tre gravhögarna markerade.

1820 genomfördes enskiftet i Vallby. Mellan storskiftet och enskiftet verkar inga större förändringar ha skett vad gäller markanvändningen. Andelen åker- respektive ängsmark förefaller vara likartad. Stora delar av gropavallarna som hägnade in vångarna verkar dock ha försvunnit. Till skillnad från storskifteskartan finns nu bara en av de tidigare tre gravhögarna inritad. Av skiftesprotokollet framgår att väderkvarnen i öster tillhörde Klagstorps kyrka. I samband med enskiftet så utvidgades marken runt kvarnen på bekostnad av intilliggande åker- och ängsmark.

Av häradskartan från 1913 framgår att Vallby redan då var en fullåkersbygd. Bebyggelsen var omsluten av uppodlad åkermark. I de norra delarna av byn förekommer en del småvatten, troligen mörkelgravar. Den enda ängsmark som återstod var det tidigare sank ängskärret i de centrala delarna av byn samt marken intill byvanningen. Byvanningen var för övrigt fortfarande vattenfylld. De tidigare slingrande vattendragen hade nu rätats ut. På dagens karta är den tidigare ängsmarken mitt i byn markerad som åkermark. Ytan är till stora delar väldigt slät vilket tyder på att den kan ha varit uppodlad. Idag nyttjas den dock främst som betesmark till hästar. Ägogränserna markeras till vissa delar av träd. I byvanningen finns idag en liten vattenspegel men vanningen är under igenväxning. Av de många sank markerna återstår inte många spår. Inga mörkelgravar finns kvar ute i markerna och de tidigare öppna vattendragen är numera kulverterade.

I samband med enskiftet genomfördes mindre justeringar av gränserna mot Östra Klagstorp. Dessa gränser var oförändrade fram till dess att häradskartan upprättades. I senare tid har gränserna ändrats något i byns nordvästra hörn och i de östra delarna, vid vägen mot Östra Klagstorp. I Vallbys sydvästra delar, i gränsen mot Södra Åby, återstår idag delar av de jordvallar som markerade rågången. Ägogränserna mellan brukarna var tidigare markerade med jordvallar och pilevallar. Lite varstans finns pilevallarna fortfarande kvar och enstaka svagt synliga jordvallar avslöjar vart ägogränserna går. Av de från början tre uppmärksammade gravhögarna återstår idag två. Gravhögen som är belägen i söder är skadad av odling. Brukaren har plöjt alltför nära högen och skalat bort delar av den.

Bebyggelse

Som tidigare nämnts var Vallbys bebyggelse vid tiden för storskiftet grupperad i en fyrkant kring ett ängskärr. Vallby bestod då av sexton brukningsenheter med tillhörande hagar och vångajord samt åtta gatehus. Gatehusen finns utritade som byggnader medan gårdarnas former inte går att utläsa av kartan eftersom brukningsenheterna endast är markerade som fyrkanter. I skiftesprotokollet nämns även ett antal ryttarehus med ”fina” hagar och på kartan finns ryttareplatser markerade.

Vad gäller bykärnan så verkar inga större förändringar ha skett beträffande brukningsenheterna och gatehusen, mellan storskiftet och enskiftet. Enligt protokollet har gatehusen ökat i antal, från åtta till tio, och på kartan finns ny bebyggelse utsatt. Samtidigt verkar delar av den tidigare bebyggelsen ha försvunnit. Det är svårt att tyda kartan och få klarhet i detta. Några nya brukningsenheter finns inte inritade på kartan men antalet brukare hade ökat till 22. Av dessa var 16 kronorusthåll, fyra kronoskatterusthåll, ett kronoskattehemman samt ett kronofogdeboställe. I samband med enskiftet blev hälften av brukarna skyldiga att flytta ut från bykärnan. Detta medförde genomgripande förändringar av byn och dess bebyggelsemönster.

Resultatet av enskiftet framgår av häradskartan från 1913. Från att all bebyggelse tidigare varit koncentrerad till en sluten fyrkant i bykärnan hade den nu spridits ut som små öar lite varstans i det öppna landskapet. Nio gårdar samt flera av gatehusen låg kvar på sina ursprungliga lägen från storskiftet. Den vanligaste bebyggelsen i byn bestod av tre- och fyrlängade gårdar inramade av vegetation i form av fristående träd och trädgårdar. Byn hade nu tillgång till två väderkvarnar. Förutom kvarnen strax öster om bykärnan fanns en kvarn belägen i den norra delen av byn. I samband med enskiftet lades tomter ut för skolor och fattigstuga. Dessa placerades i det nordvästra hörnet av bykärnan.

Av häradskartan framgår vidare att järnvägen mellan Trelleborg och Rydsgård hade gjort sitt intåg i byn. Den skar tvärs igenom byn i öst-västlig riktning, precis söder om bykärnan. I anslutning till järnvägen uppfördes en del ny bebyggelse för bostadsändamål och verksamheter. Även i byns östra delar, nära gränsen till Östra Klagstorp hade ny bebyggelse i form av ett antal gatehus uppförts. Järnvägen är idag borta. Delar av den gamla banvallen är kvar och ett öppet parti mellan husen vittnar om var järnvägen en gång gick fram. På platsen för Vallby station finns idag ett mindre bostadshus som troligen fungerat som banvaktarstuga.

Bebyggelsemönstret är detsamma idag som efter enskiftet och bebyggelsen i byn är relativt välbevarad. Den traditionella tre- eller fyrlängade gården dominerar fortfarande. De är i regel vitputsade med brädklädda gavelrösten som målats i en faluröd eller brunsvart färg. Byggnaderna är uppförda i korsvirke med eller utan synlig timra. Gårdarnas ekonomibyggnader har i olika utsträckning anpassats efter jordbrukets nya behov. I vissa fall har de byggts till, i andra fall har nya byggnader uppförts. De nya ekonomibyggnaderna är i regel högre och har ett brantare takfall än tidigare gårdsbebyggelse. Vanligt material är röd plåt men även rödmålade träbyggnader förekommer. De nya byggnaderna har ofta placerats en bit ifrån den tidigare bebyggelsen och bryter därmed upp det tidigare gårdsmönstret. Av den i öster belägna kvarnen återstår idag bara foten. I norr finns endast kvarntorpet kvar. Skolhuset uppfördes i mönstermurat rött tegel och synes idag fungera som bostad. I det nordvästra hörnet av den tidigare bykärnan finns även gatehusen kvar. Ett par av gatehusen har restaurerats till något slags ursprungligt skick med stråtak, medan andra är kraftigt förändrade. Sedan häradskartan upprättades har endast enstaka ny bebyggelse tillkommit. Det gäller främst i de västra delarna, där ett antal villor uppfördes kring 1930-talet samt österut mot Östra Klagstorp där ett par villor uppförts i senare tid.

Nya material på taken (eternit och plåt), byte av fönster och ytterdörrar samt tillskott på byggnaderna som kraftigt utbyggda takkupor, är exempel på några av de åtgärder som vidtagits vad gäller bebyggelsen.

Vägar/kommunikationer

Med utgångspunkt i det äldre vägnätet anlades i samband med enskiftet de nya vägarna ut till gårdarna i landskapet. Vissa mindre justeringar gjordes av de befintliga vägarna. Enligt häradskartan var både större landsvägar och mindre vägar fram till gårdarna i allmänhet kantade av alléer. Vägnätet har samma struktur idag. De större vägarna har dock breddats, asfalterats och i vissa fall rätats ut. Vissa mindre vägar ut till enskilda byggnader har försvunnit och plöjts upp till följd av att byggnaderna rivits. Endast en mycket begränsad del av de tidigare alléerna återstår idag.

Strönhult

Allmänt

Strönhult är beläget i snapphanebygderna i Östra Göinge härad. Byn ligger i Örkeneds socken i de östra delarna av Osby kommun, inte särskilt långt ifrån gränsen till Blekinge. Strönhult kännetecknas av ett småskaligt jordbrukslandskap invid Strönhultssjön. Bebyggelsen i byn består i huvudsak av ett antal välbevarade huvudgårdar, de flesta kvar på den gamla bytomten, samt den torpbebyggelse som tidigare hörde till gårdarna. Byns marker omfattar drygt 800 ha. Här i skogsbygden levde människor på det jordbruket, skogen och sjöarna gav. För att dryga ut sina knappa inkomster från jordbruket var en stor del av befolkningen i socknen sysselsatta med binärningar som korgtillverkning och tjärbränning. I området finns en stor mängd tjärdalar.

Medan byarna på slätten bildades kring 1000-talet dröjde det längre innan koloniseringen av skogsbygden skedde. Efterledet –hult som i Strönhult, betyder liten skog eller skogsdunge. Denna form av efterled på namn tyder på att här man gjort röjningar i tidigare sammanhängande skogsområden, för att kunna uppföra bebyggelse och för att odla mark. Sådana namn hör troligen samman med den byexpansion som skedde under högmedeltiden då många av de tidigare delvis outnyttjade markerna i närheten av åsarna och de större skogsområdena togs i anspråk. Det som främst anlades i dessa bygder var ensamgårdar samt mindre byar bestående av ett fåtal gårdar.

Till de registrerade fornlämningarna i Strönhult hör, förutom tjärdalarna, två boplatssområden samt en järnframställningsplats.

Markanvändning

Ursprungligen har Strönhult utgjort en ensamgård som så småningom kom att växa ut till en by. Bebyggelsen i byarna här i skogsbygden anlades vanligtvis på de torrare höjderna i terrängen. I Strönhult genomfördes två skiften, storskiftet 1807 och laga skifte 1857. Redan 1717 genomfördes dock en ägomätning av Strönhult. Såväl protokollet som kartan är ganska svår att tyda och vi har inte använt oss av det materialet i den här undersökningen. I Gillbergs beskrivning över Kristianstads län från 1767, står att "Strömshult" omfattade ett helt indelt kronohemman, tre gatehus, två kvarnar samt en sågkvarn. Till hemmanet hörde knappt tillräckligt med åker och äng samt betryggande mängder skog. Skogen i Strönhult bestod bl.a. av bok, ek, tall. På storskifteskartan återfinns fyra brukningsenheter samlade i en klunga i bykärnan. Bebyggelsen var varierad. Här fanns såväl fristående längor som två- och trelängade gårdar. På kartan skär de nya ägo gränser mitt igenom gårdarna.

Av storskifteskartan framgår att byns marker är ganska omfattande och att byn i det närmaste är T-formad. Enligt traditionellt mönster i skogsbygden var marken indelad i inägomark och

utmark. Byns inägor utgjorde en begränsad andel av markerna, belägna i det nordvästra hörnet. En hägnad markerade var gränsen mellan inägor och utmark gick. Hägnaderna i Strönhult utgjordes främst av höga stengården. Åt söder mynnade hägnaden ut till en trumpetformad fågata. Inägomarken bestod till största delen av ängsmark. Ett stort antal oregelbundet formade mindre åkerlappar låg insprängda lite varstans i ängsmarken, i närheten av bebyggelsen. På vissa ställen fanns större sammanhängande åkerytor. Några av namnen på åkrarna är Avenboksåkern, Björkbacken och Brännan. All inägomark verkar ha legat samlad i en enda vång, vilket också var det typiska för dessa bygder där ensädesbruket dominerande. Ensäde innebar att all åkermark på inägorna besåddes årligen. I närheten av bebyggelsen återfanns kålhagar, humlehagar samt hagar för mindre djur som t.ex. kalvar. Benämningen "gethustofte" tyder på att här även funnits getter.

Markerna i Strönhult var av blandad kvalitet. Här fanns mycket sten; på stora delar av åkermarken är stenrosen inritade. I protokollet nämns också stembundna marker. Närheten till de många sjöarna och vattendragen medförde en riklig förekomst av fuktiga marker, såsom mossar, mad och kärr på såväl inägorna som utmarken. Ängsmarken bestod även av torrare marker främst på de högre partierna i den kuperade terrängen.

Utmarken synes enligt storskifteskartan till stora delar ha varit trädbevuxen. Enstaka träd eller träd i grupper är utritade över hela utmarken. Enligt protokollet fanns på utmarken i nordöst ett område benämnt "hästhage". Här fanns främst bokbackar men även tallbackar förekom. På de sydvästra delarna av utmarken fanns ganska omfattande ängsmarker och hagmarker. På kartorna finns dock inga linjer som markerar inhägnade hagar. Ängsmark återfanns även utmed vattendraget mellan Södra Flöjgölet och Rörvik. Stora delar av utmarken öster om Immeln i byns södra delar nyttjades som betesmark. Boskapsskötseln var viktig i skogsbygden. Eftersom det inte fanns någon träda för djuren att beta på, var de omfattande ängsmarkerna (som betades efter slåtter), hagarna och betesmarken av stor betydelse. Sju områden utspridda på utmarken var enligt skiftesprotokollet avsatta för torp. Det framgår inte av kartan om områdena redan då var bebyggda, ej heller finns olika markslag angivna. I anslutning till ett av områdena redovisas dock en humlehage, vilket borde tyda på att torpet redan uppförts. Med undantag för det i söder belägna torpområdet som benämns Draet, saknas namn på såväl eventuell bebyggelse som dess invånare.

Mellan storskifte och laga skifte uppfördes ytterligare torpbebyggelse. Sammanlagt anlades 18 torplägenheter på Strönhults utmark till följd av befolkningsökningen under 1800-talet. Till torpen hörde både åker och ängsmark. Intill flera av torpen fanns dessutom mossodlingar, d.v.s. fuktig mark som dränerats och uppodlats. Därmed ökade andelen brukad mark. I bykärnan ökade arealen åkermark på bekostnad av ängsmarken. De många små åkertegarna slogs samman till större enheter. Enstaka mindre åkerytor bevarades. På något håll i byn har begränsade delar av tidigare åkermark lagts igen. Vid laga skiftet nyttjades fortfarande en stor del av marken söder om byn som kohagar. Längre västerut återfanns fortfarande ängsmark liksom vid vattendraget, som sträckte sig från norr till Rörvik. Några större förändringar beträffande vegetationen har troligen inte skett. Några trädtecken finns inte utritade på kartan, men flera områden anges som skogsbevuxna. Andra anges bestå av bok- och ekbackar.

Markanvändningen förändrades ytterligare fram till dess att häradskartan upprättades på 1930-talet. Åkermarken hade återigen utökats, såväl i den gamla bykärnan som vid torpen. Åkerytornas former känns många gånger igen från laga skifteskartan, framförallt i bykärnan. Endast en mycket begränsad del av ängsmarken kvarstår. Den återfanns i första hand i bykärnan samt vid byns norra torpbebyggelse. Väster om Rörvik fanns ett område med

sidvallsäng. En del av den tidigare ängsmarken hade plöjts upp till åker medan andra främst anges bestå av lövskog med inslag av barrträd. Ängsmarken hade troligen till vissa delar lagts om till betesmark. Av häradskartan framgår tydligt att stora delar av byn är trädbevuxna. Barrträd dominerar, särskilt i de östra delarna. Vid bykärnan, kring Strönhultsjön och intill torpen förekommer även rikligt med lövträd.

Idag har åkerarealerna minskat betydligt. Åkermarken vid torpen är i regel borta. De arealer åker som kvarstår återfinns främst i bykärnan och i de nordöstra delarna av Strönhult, och dessa brukas för vallodling. Till vissa delar är åkerytorna som brukas i bykärnan desamma som vid storskiftet. En stor del av den tidigare åkermarken hålls dock fortfarande öppen, då den bl.a. fungerar som betesmark. Vid vissa torp har man låtit vegetationen, genom granplanteringar och igenväxning, sluta sig närmare kring bebyggelsen. Runt bykärnan och övrig bebyggelse möter ett öppet kuperat landskap bestående av blockrika betesmarker, på sina håll med inslag av både lövträd såsom björk och ek samt en. En del av dessa betesmarker ingår i ängs- och hagmarksinventeringen från slutet av 1980-talet. Många av de betesmarker som ingick i inventeringen ansågs vara av ringa intresse som ängs- och hagmarksobjekt på grund av gödsling och annan kulturpåverkan. Strönhult domineras i övrigt av tätvuxen granskog med vissa inslag av lövträd och tall. I norr finns ett ädellövskogsområde med bok och ek. I de östra delarna av Strönhult har ett flertal områden av sumpskog uppmärksamats av skogsvårdsstyrelsen. Ett sumpskogsområde finns även i byns västra del. Sumpskogarna utgör i huvudsak kärrskog där trädslag som tall eller klibbal dominerar. I andra områden växer ospecificerad blandskog av löv- och barrträd. Sumpskogarna omges av sluten skog.

Det förekommer rikligt med höga väl underhållna stengärden i markerna. De markerar såväl olika markslag som ägogränser och löper både genom det öppna landskapet och skogen. Lite varstans minner odlingsrösen om tidigare odlingar. Delar av fägatan är idag det enda spår som återstår av den tidigare uppdelning mellan inägor och utmark. Byns gränser är desamma nu som vid tiden för storskiftet. Vid laga skiftet markerades rågången till omgivande byar av såväl stengärden som skedgården och gropstängsel. Vid de platser som iaktogs vid fältbesöket kunde inga rester av hägnader observeras. På flera håll i landskapet återfinns fortfarande öppna diken och vattendrag.

Bebyggelse

Efter storskiftet ändrades byggnadernas läge i bykärnan. Fortfarande låg gårdarna kvar på de högre höjdstråken men de flyttades isär något, och man kan på laga skifteskartan urskilja fyra tydligt åtskilda gårdar. Vid laga skiftet hade dessutom de tidigare fyra brukningsenheterna utökats till fem, samtliga skatterushållshemman. En brukare hade redan flyttat ut innan skiftet och uppfört en ny gård vid Strönhultssjöns östra strand. Ytterligare en brukare ålades att flytta ut och uppföra sin gård sydöst om den tidigare bykärnan. Att den uppfördes just där framgår av häradskartan. I samband med laga skiftet hade även ett nytt dragontorp anlagts i de allra sydligaste delarna av byn på en udde i Immeln. På samma udde fanns redan vid storskiftet ett torp benämnt Draet. Av skiftesprotokollet framgår inte om dragontorpet är detsamma som det redan omtalade Draet. Det tidigare rytartorpet verkar ha förlorat sin funktion.

Den största förändringen beträffande bebyggelsen som kan iaktas vid en jämförelse mellan storskiftet och laga skiftet är att nu framgår tydligt bebyggelsen och markerna vid de torplägenheter som uppförts på den tidigare utmarken. Sammanlagt uppfördes 18 torp, de flesta i de östra delarna. Enligt kartan från laga skiftet verkar torpen ha varit inhägnade av stengärden. Inhägnaderna är oregelbundet formade efter terrängen. Inom hägnaderna återfanns den mark som tillhörde respektive torp i form av åkrar, ängar och hagar.

Bebyggelsen på torpmarken varierar, både i storlek och antal. Kring flera av torpen finns inhägnaderna kvar även idag.

Bebyggelsemönstret i Strönhult är idag detsamma som vid laga skiftet; endast få byggnader har tillkommit eller rivits. Om man jämför laga skifteskartan med häradskartan, framgår att något enstaka torp har försvunnit, medan de övriga verkar utgöra fristående gårdar. Ny bebyggelse i form av mindre bostadshus med tillhörande marker samt två skolhus hade vid denna tid tillkommit. Fram tills idag har bebyggelsen ytterligare utökats i huvudsak med ett begränsat antal fritidshus vid Strönhultssjön och Immeln, samt några villor i de västra delarna. De tidigare torpen utgör i de flesta fall åretruntbostäder men några förefaller vara fritidshus.

Generellt kan sägas att såväl huvudgårdarna som de tidigare torpen och skolhusen är välbevarade och har bibehållit mycket av sina karaktärer. Den gamla bykärnan domineras av de stora bostadshusen timrade i två våningar med rödmålad brädpanel, vita fönsteromfattningar, och tillhörande ekonomibyggnader i gråsten. På gårdarna återfinns även en mängd mindre byggnader med olika funktioner och uppförda i olika material, däribland kan nämnas jordkällare i gråsten. Den vanligaste torpbebyggelsen verkar ha bestått av en låg och relativt lång bostadslänga med tillhörande ekonomibyggnad. Byggnaderna uppfördes i trä, klädda med rödmålad panel. Att ersätta ursprungliga material och egenskaper med betongplattor, korrugerad eternit, ny brädfodring, nya fönster och dörrar är exempel på åtgärder som genomförts.

Samfälligheter

Vid storskiftet fanns ett flertal olika samfälligheter i byn såsom ett ryttartorp och tre mjölkvarnar och en kvarndamm. Dessutom fanns en sågkvarn belägen i Strönhult. I samband med laga skifte försvann en av byns tre mjölkvarnar. Andra samfälligheter såsom grustäcker, brytestuga och tvättplats nämns för första gången. Dessa återfinns även på häradskartan. Där den tidigare kvarndammen var belägen återfinns på kartan myrmark. Spår av de tidigare samfälligheterna har återfunnits vid fältbesök. Det gäller den norra mjölkvarnen (dämnet och stensatt vattendrag) och den södra mjölkvarnen (stensatt vattendrag). Även delar av brytestugan finns kvar. På platsen för sågkvarnen ligger en äldre förfallen sågkvarnsbyggnad. Strax intill drivs idag en modern sågverksamhet.

Vägar/kommunikation

Grundstrukturen i vägnätet genom bykärnan och ut till olika samfälligheter, omgivande byar och särskilda marker fanns redan vid storskiftet och var i princip detsamma vid laga skifte. Därefter byggdes vägnätet ut främst i de östra delarna till alla torp. Det vägnät av slingrande grusvägar kors och tvärs genom både bykärnan och skogen som finns inritat på häradskartan återfinns än idag med endast marginella skillnader. Redan då hade även en större landsväg mellan Kruseboda och Olofström dragits genom byn i öst-västlig riktning. Detta är idag den enda asfalterade vägen i området.

Harphult

Allmänt

Harphult är beläget i Svensköps socken i Frosta härad. Byn ligger i den östra delen av Hörby kommun, alldeles nära den tidigare gränsen mellan Kristianstads och Malmöhus län. Harphult omfattar ett drygt 500 ha stort område. Byns avgränsningar är desamma idag som när laga skiftet genomfördes 1832. Miljön i Harphult präglas av dess småskaliga och varierande

landskap. I byn drivs ett omväxlande jordbruk, och här finns åker-, betes- och skogsmark. Ett karakteristiskt inslag i byn är det omfattande system av stengärdesgårdar som syns i markerna. De många betesmarkerna visar tydligt att boskapsskötseln fortfarande har en stor betydelse för jordbruket. Bebyggelsen i byn utgör i huvudsak lantbruksgårdar med tillhörande ekonomibyggnader, men här finns även renodlad bostadsbebyggelse samt en begränsad andel fritidshus.

Harphult ligger inom de områden av tidigare delvis outnyttjad mark, som först togs i anspråk under högmedeltiden. Inom området finns relativt få fornlämningar registrerade. Harphults gamla bytomt är en av dessa. Det utpekade området representerar Harphults utbredning före utskiftningen enligt skifteskartan från 1832. Cirka 800 meter söder om den gamla bytomten finns ett röjningsröseområde. Därutöver har man funnit yxor på två olika ställen i byn, dels i åkermarken precis väster om bykärnan, dels vid en grustäkt i den nordöstra delen av byn. Efterledet -hult, som i Harphult, betyder liten skog eller skogsdunge. För ytterligare förklaring av ortnamnet se Strönhult. Det äldsta skriftliga belägget för Harphult är från 1537.

Markanvändning

De byar som anlades i mellanbygden var mindre än de på slätten och här förekom även ensamgårdar. År 1747 genomfördes en geometrisk beskrivning av Harphult. Kartan saknas och det tillhörande protokollet är mycket svår att tyda. Den geometriska beskrivningen redovisar markens uppdelning i åker och äng. Av beskrivningen kan man utläsa att byn vid den tiden bestod av tre hemman. En by i den s.k. mellanbygden uppvisade ett omväxlande landskap med ängar, åkrar och skogar. Av Gillbergs beskrivning av Svensköps socken från 1767 framgår att samtliga byar inom socknen hade mager åkermark, svag höskörd men tillgång till mycket skog och torvjord. På den skånska rekognosceringskartan från 1812-20 är Harphults bykärna omgiven av åkrar och ängar. En stor del av inägorna, främst sydväst om bykärnan, är markerad som myrmark. I de fuktiga markerna finns även områden med lövträd. Norr om bykärnan fanns kyrkmossen. På rekognosceringskartan syns en tydlig skiljelinje mellan Harphults inägor och utmark, den s.k. fäladsmarken, i byns östra delar. Öster om denna gräns växte tät lövskog. Fäladen bestod också till vissa delar av mossmark. I den nordöstra delen av fäladsmarken fanns en åkerlycka.

Harphult skiftades genom laga skifte 1832. Av uppgifterna till skifteskartan är det svårt att bedöma om inägorna har varit uppdelade i flera vångar. Inga markeringar eller namn på kartan tyder på det, men i protokollet nämns *Östre vång*. Det är därmed svårt att avgöra om byn haft åkern i ensäde eller tvåsäde. I mellanbygden var båda sätten att bruka åkern vanliga. I byns östra delar återfanns ett särhägnat ängs- och åkergärde.

De små oregelbundet formade åkrarna låg relativt spridda i byn, i viss utsträckning koncentrerade till bebyggelsen. Storleken på åkrarna varierade; det fanns större sammanhängande åkermarker, men vanligen var det små begränsade ytor. Vissa av de centralt belägna åkrarna verkar ha innehållit stenrösen. Åkermarken låg insprängd i ängsmarken. Den största delen av inägorna upptogs av just ängsmark. Stora delar av de sydvästra ängsmarkerna verkar ha bestått av mycket fuktig mark, och här fanns flera torvmossar. Störst var kyrkmossen i norr. Gränsen mellan inägor och fäladsmark skar rakt genom mossen. Ängsmarken var för övrigt av blandad kvalitet, och här förekom bl.a. hårdlänt mark, kärr, ljung och träd.

I bykärnan fanns flera hagar och på Harphults övriga inägor fanns spridda hagar, både permanenta och de som verkar ha varit av mer temporär karaktär.

Fäladsmarkens gränser var desamma vid skiftet som vid upprättandet av skånska rekognosceringskartan. På skifteskartan framgår också fäгатans sträckning tydligt. Till stora delar verkar fäladen liksom ängsmarken ha bestått av fuktig mark. I skiftesprotokollet finns noteringar om bl.a. kärr, backar, tuvor och mossor. På fäladsmarken fanns också övergivna lyckor. Efterleder som hult och hylta tyder på att fäladen varit trädbevuxen. Den lilla begränsade fäladsmarken i norr var delvis skogsbeväst. Här fanns områden som *Norre skogsbackar*. På fäladen fanns åtminstone tre spridda inhägnade hagar, av vilken en verkar vara en tillfällig sådan. Den tillfälliga hagen var belägen i de nordöstra delarna av byn, på gränsen till Elmhults by. De två andra hagarna var placerade närmare inägorna, den ena strax väster om vägen mot Brennestads by, den andra en bit öster om byns södra hägnad mellan inägor och fäladsmark. Området för den i nordöst placerade hagen överensstämmer med den åkerlycka som fanns markerad på den skånska rekognosceringskartan. Ängsmarken, de många hagarna samt byns ganska omfattande fäladsmark är tydliga tecken på boskapsskötselns dominerande roll inom jordbruket.

Harphults bystruktur förändrades efter laga skiftet då ett antal brukare ålades att flytta från bykärnan till nya ägor, på både inägor och fälad. Detta innebar bl.a. att ny mark uppodlades. Vid en jämförelse av laga skifteskartan och häradskartan från 1915 framgår att arealen åkermark har ökat drastiskt på bekostnad av framför allt ängsmarken. Även mark på den tidigare fäladen hade vid denna tid lagts under plogen. Den övervägande delen av de äldre mindre åkrarna i traditionella lägen ingick i de större sammanhängande åkermarkerna som nu brukades. Endast enstaka åkerlotter hade försvunnit. Fortfarande förekom även en del spridda mindre åkerlotter.

Andelen ängsmark reducerades kraftigt fram till 1910-talet. På häradskartan förekom endast begränsade områden av ängsmark, främst i anslutning till bebyggelsen. I de västra delarna av byn fanns dessutom ett antal områden markerade som sidvallsängar. Ett antal sammanhängande områden av ängsmark är också markerade i lövskogen på inägorna och den tidigare fäladen. En stor del av den tidigare ängsmarken, främst i Harphults östra delar, hade plöjts upp till åker. I de västra delarna återfanns lövskog på den tidigare ängsmarken. Det innebär sannolikt att ängsmarken omvandlats till betesmark. Av häradskartan framgår vidare att Harphult var en by med riklig vegetation främst i form av lövskog. Barrskog förekom endast inom begränsade spridda områden. Kyrkmossen hade samma utbredning som tidigare och de sydvästra delarna av byn var fortfarande rik på fuktiga marker. Vattendraget från kyrkmossen hade rätats ut.

Runt omkring den gamla bykärnan i Harphult, liksom intill de större gårdarna längst i öst, finns idag ett öppet odlingslandskap bestående främst av åker- och betesmarker. Arealen åkermark har minskat något, om man jämför med häradskartan. På de tidigare åkermarkerna i byns östra delar har skog planterats. I de centrala delarna av Harphult utgör den tidigare åkermarken fortfarande öppna marker, som bl.a. nyttjas som betesmarker. På några få ställen har tidigare ej brukad mark tagits i anspråk. Fortfarande ingår delar av de i äldre tid brukade markerna i dagens åkermark. I den ängs- och hagmarksinventering som genomfördes i länet under slutet av 1980-talet ingår ett flertal betesmarker i Harphult. De uppmärksammade betesmarkerna ansågs inte ha särskilt höga naturvärden. Betesmarkerna utgörs av öppna hagmarker, ekhagar, blandlövshagar och betade bok- och björkdungar. Här finns även betade enefälader. Markerna betas av nötdjur, får och hästar. En stor del av markerna är fortfarande fuktiga, enstaka tecken finns på att utdikningar har skett i byns centrala delar. I det öppna landskapet förekommer enstaka solitärer i form av ekar och bokar. På vissa håll finns hamlade träd.

I Harphult var stengärdesgårdar den vanligaste typen av hägnad och gränsmarkering. Idag möts man av ett omfattande system av hägnader som omgärdar skilda markslag. Vissa är övervuxna men överlag är stenmurarna välbevarade. Stenmurarna i den s.k. mellanbygden är i allmänhet lägre än de som förekommer i skogsbygden vilket förklaras genom att de tidigare varit försedda med ris upptill. Mitt i bykärnan finns fortfarande delar av fägatan kvar och på flera håll kvarstår de stengärden som markerade rågången till omgivande byar.

Runt det öppna landskapet växer skog i varierande täthet. Betesmarker återfinns även i skogspartierna. Ursprungligen utgjordes vegetationen kring bykärnan främst av lövträd och här finns fortfarande stora områden av blandlövskog (al, ask, björk) med inslag av stora bokar. På vissa håll är lövträden uppblandade med gran. Lite varstans har ren granskog planterats. Trädbeståndet är olikåldrat. Inom vissa områden har avverkning precis skett, på andra växer unga granar. Ett flertal områden inom Harphult har av skogsvårdsstyrelsen klassificerats som sumpskogar och nyckelbiotoper. Sumpskogarna utgör partier av skog på fuktiga marker som består av blandskog med stora inslag av al, klibbal och glasbjörk. Sumpskogarna ligger i anslutning till såväl betesmarker som sluten skog. De nyckelbiotoper som markerats på kartan utgörs främst av alsumpskogar samt grova ädellövträd.

Bebyggelse

Av den skånska rekognosceringskartan som upprättades 1812-20 framgår att byn då omfattade fyra gårdar belägna i byns kärna. Därutöver återfanns några enstaka byggnader i byn; två i byns östra del, nära gränsen till fäladen, en i söder samt en byggnad, troligen kvarnen, intill ån som slingrade sig söderut från kyrkmossen.

Vid laga skiftet utgjordes bykärnan fortfarande av de ovan nämnda fyra gårdarna. Av kartan kan man utläsa att två av dessa var fyrlängade, de andra två var trelängade. I nära anslutning till de större gårdarna fanns även ett antal mindre byggnader. Övrig bebyggelse utgjordes av enskilda byggnader, av vilka en är i vinkel. Norr om bykärnan låg tre hus, två av dessa var särhägnade. Inom hägnaderna återfanns förutom bebyggelsen de tillhörande åkrarna och ängsmarken. I öster, precis vid hägnaden mot fäladen, återfanns ytterligare ett särhägnat hus med ängs- och åkergården. Alldeles väster om fägatan låg dragontorpet. I byns södra delar var två hus belägna. Det södra var särhägnat och placerat inom en kalvhage. Vid tiden för skiftet fanns det sammanlagt tio brukningsenheter i byn, åtta skatterusthållshemman och två skattedomkyrkohemman. Fem eller möjligen sex av de tio hemmansägarna erhöll rätten att bo kvar i byn när skiftet genomfördes. De andra fick flytta ut till nya ägor.

När häradskartan upprättades 1915, fanns det 19 fastigheter i Harphult varav 17 var bebyggda. Fyra av bebyggelseenheter i byn hade kvar samma lägen som vid upprättandet av laga skifteskartan. Tre av dessa låg i själva bykärnan och den fjärde i de norra delarna av byn längs vägen till Älmhult. Övrig bebyggelse hade tillkommit dels i samband med laga skifte, dels till följd av ett antal hemmansklyvningar som genomfördes från 1800-talets mitt och fram till början av 1900-talet. Bebyggelsen koncentrerades främst till de tidigare inägorna, men viss bebyggelse uppfördes även på den tidigare fäladen. Jordbruksfastigheter med tillhörande åker-, skogs- och betesmark dominerade, men här fanns också enstaka renodlad bostadsbebyggelse där inget jordbruk bedrevs.

Efter att häradskartan upprättades har det skett såväl avstyckningar som sammanfogningar av fastigheter. År 2002 är bebyggelsemönstret i princip detsamma som när häradskartan trycktes. Fyra bebyggelseenheter ligger kvar på ursprunglig plats. Av kartan framgår att tre eller möjligen fyra bebyggelseenheter försvunnit. Den nytillkomna bebyggelsen i Harphult utgörs

av ett antal fritidshus från 1950-talet i byns östra delar, samt det lilla sågverk med tillhörande bebyggelse som återfinns på gränsen till Bönhult i väster. Verksamheten vid sågen upphörde i slutet av 1980-talet. I anslutning till denna bebyggelse finns också en samlingslokal av okänt ursprung.

Bebyggelsen i Harphult är varierad. Ett par av de äldre gårdarna har bevarat sina ursprungliga karaktärer med låga långa bostadslängor med rödmålad locklistpanel, och tillhörande ekonomibyggnader i samma stil eller uppförda i gråsten. Skiftesverkskonstruktionen under locklistpanelen är frilagd på en av dessa gårdar, vars underhåll dock är eftersatt. På en annan gård är den äldre boningslängan till vissa delar klädd med röd panel, medan andra delar utgör någon form av imiterat korsvirke. En av gårdarna har ett boningshus från början av 1900-talet som är mönstermurat i gult och rött tegel på en kraftig gråstenssockel. Vissa gårdar har genomgått relativt omfattande förändringar, och i några fall har de äldre boningshusen ersatts av nyare. På flera gårdar ligger dock de äldre byggnaderna kvar. Här finns t.ex. villor från efterkrigstiden uppförda i såväl gult som rött tegel. Vid en gård ersattes den gamla boningslängan i slutet av 1930-talet av en gulputsad villa med markerade hörnkedjor.

Ekonomibyggnader i byn är i regel tvålängade och uppförda i vinkel mot boningshuset, antingen sammanlänkat med detta eller friliggande. Därmed blev gården trelängad. Ekonomibyggnaderna i Harphult är främst uppförda i trä, med rödmålad locklistpanel, eller gråsten. Vid en av gårdarna på ursprunglig plats har den äldre ekonomibyggnaden, troligen omkring sekelskiftet 1900, ersatts av en byggnad uppförd i rött tegel, mönstermurat ovan fönstren, och rödmålad panel. Ekonomibyggnaderna har i varierande utsträckning, och i olika omgångar, byggts om och till för att passa den nya tidens krav. Tillbyggnaderna uppvisar en blandning av tekniker och material såsom gråsten, plåt, cement, betong och rödmålad träpanel. Även fönstren och fönstersättningen har varierats. Till gårdarna hör också ett antal mindre ekonomibyggnader ofta uppförda med rödmålad locklistpanel. På flera gårdar finns jordkällare i gråsten. I byn finns enstaka inslag av nya låga ekonomibyggnader med rödmålad träpanel.

Den vanligaste åtgärden som utförts verkar vara byte av takmaterial. Här förekommer en mängd olika material som korrugerad eternit, eternitplattor, plåttak och betongpannor. En annan vanlig åtgärd är att man har bytt ut fönstren. De ursprungliga spröjsade fönstren har ersatts med perspektivfönster. En äldre bostadslänga som byggts om och tilläggsisolerats, fasader som till vissa delar eller helt klätts in med eternitplattor samt utbyggda takkupor är andra inslag av förändringar som bebyggelsen i Harphult genomgått.

Samfälligheter

Av lagaskifteskartan framgår att det inom Harphult fanns ett antal olika samfälligheter. I byns nordvästra del vid ån återfanns kvarnen, nedanför denna låg det gemensamma tvättstället. Ca 200 meter söder om kvarnen var brytestugan belägen. Intill fägatan, där den öppnade sig mot fäladen, låg på den västra sidan dragontorpet och på den östra sidan en lergrav. Sandgravar fanns belägna lite varstans på såväl inägorna som fäladen. Någon kvarn syns inte inritad på häradskartan och på platsen för brytestugan återfinns ingen byggnad. Området vid det tidigare dragontorpet är markerad som ängsmark men någon byggnad finns inte. Av beskrivningen till häradskartan framgår att det till byn hörde kvarnplats, brytstugeplats samt tvättplats. Dessutom nämns ett antal grustäcker och grustag liksom ett lertag. Idag finns varken brytestugan eller kvarnen kvar. Rester av en av de samfälliga grustagen påträffades vid besöket. Sannolikt finns spår av flera av dem ute i markerna.

Vägar/kommunikationer

Det är inte många vägar i Harphult som finns angivna på den skånska rekognosceringskartan. Vid tiden för skiftet ledde en väg genom byn i väst-östlig riktning. I bykärnan fanns en triangelformad vägknut, där en förbindelse från norr anknöt. På fäladsmarken i öster delades vägen i två delar, österut mot Stenmads by och söderut mot Brennestads by. Huvudstråket genom byn bygger på delar av det äldre vägnätet. Vägdragningen har i viss utsträckning förändrats i de centralaste delarna av byn, norr om ån samt i dess östra sträckning. Efter skiftet tillkom en mängd mindre vägar, både brukningsvägar och vägar fram till de utskiftade gårdarna. Många av de mindre vägarna är idag borta. Vägbeläggningen öster om trevägskorsningen utgörs idag av grus.

Onsjö härads hembygdsförening

ALLÉER

Socken:	Kontaktperson:
----------------	-----------------------

1. Om de markerade alléerna finns kvar idag, vilken typ av allé utgör de?

2. Om alléer försvunnit, vad var orsaken och när skedde det?

3. I vilket skick är de alléer som återstår idag?

4. Övriga upplysningar

Onsjö härads hembygdsförening

KVARNAR

Socken:	Kontaktperson:
----------------	-----------------------

1. Vilken funktion hade ursprungligen de markerade kvarnarna (möllorna) och om de finns kvar, vilken funktion har de idag?

2. Om kvarnar försvunnit, vad har varit orsaken till detta?

3. I vilket skick är de kvarnar som återstår idag?

4. Övriga upplysningar

Onsjö härads hembygdsförening

SMÅVATTEN

Socken:	Kontaktperson:
----------------	-----------------------

1. Hur nyttjades småvattnen förr och vilken funktion har de kvarvarande vattnen idag?

2. Av vilken anledning har småvatten försvunnit?

3. I vilket skick är de småvatten som återstår idag? Vegetation runt om vattnet?

4. Övriga upplysningar

Onsjö härads hembygdsförening

HÅRDVALLSÄNG

Socken:	Kontaktperson:
----------------	-----------------------

1. Hur används idag den markyta som på kartan markerats som hårdvallsäng?

2. Om ängsmark försvunnit, vad var orsaken till detta? När skedde det?

3. Hur hävdas de tidigare ängsmarkerna idag?

4. Övriga upplysningar

Onsjö härads hembygdsförening

EGET OBJEKT

Socken:	Kontaktperson:
----------------	-----------------------

1. Om objekt finns kvar, hur nyttjas de idag? Vilken funktion har de?

2. Om objekt försvunnit, har detta skett i något särskilt sammanhang?

3. I vilket skick är de objekt som återstår idag?

4. Övriga upplysningar

Lathund

Här nedan ges exempel på vad som kan anges som svar på frågorna i formulären.

1. Funktion och nyttjande

Allé - landsväg, gårdsuppfart, kyrkväg, enkel eller dubbel, trädslag, planteringstillfälle

Kvarn – sågkvarn, mjölkvarn, skvaltkvarn, vattenkvarn med över- eller underfall, ursprunglig funktion, museum, bostad, sommarstuga

Vatten – dödisgrop, märgelgrav, damm, viltvatten

Äng – äng, skog, bete, åker

2. Orsaker/anledningar till att objekt försvunnit

Allé – almsjuka, ny vägsträckning, breddning av väg, körskador, tidpunkt för förändring

Kvarn – byggnaden rivits eller flyttats, ändrat funktion

Vatten – igenfyllt, bortplöjt

Äng – upplöjd till åker, skogsplanterad, omvandlad till betesmark, tidpunkt för förändring

3. Hävd/status

Allé – nyplanterad/föryngrad, hög ålder, almsjuk, hamlad, skador

Kvarn – underhållen, övergiven, fallfärdig

Vatten – igenväxt, torrlagt, skrotyfyllt, öppet och välskött

Äng – bete, slåtter, produktionsskog

4. Övrigt

Upplysningar om nytillkomna objekt som t.ex. nyplanterade alléer, tidpunkten för plantering och trädslag.

DEN SKÅNSKA ALLÉN

Område:	Förening och kontaktperson:

1. Finns det/har det funnits ytterligare alléer utöver dem som redovisas i enlighet med de äldre kartorna? Om ja, rita in dessa på den bifogade kartan, numrera dem och om möjligt ange här nedan planteringstillfälle, typ av allé, trädslag samt tidpunkt för eventuellt försvinnande.

[illegible]

2. Om de redovisade alléerna finns kvar idag, vilken typ av allé utgör de?

[illegible]

3. Om alléer försvunnit, vad var orsaken och när skedde det?

[illegible]

4. I vilket skick är de alléer som återstår idag?

[illegible]

Lathund

Här nedan ges exempel på vad som kan anges som svar på frågorna i formuläret.

1 & 2. Funktion och nyttjande, typ av allé: landsväg, gårdsuppfart, kyrkväg, enkel- eller dubbelsidig, trädslag, planteringstillfälle
3. Orsaker/anledningar till att alléer försvunnit: almsjuka, ny vägsträckning, breddning av väg, körskador, tidpunkt för förändring
4. Hävd/status: nyplanterad/föryngrad, hög ålder, almsjuk, hamlad, skador, hål i allén
5. Övriga upplysningar: t.ex. uppgifter om alléer som har varit försvunna en tid och sedan återplanterats

Rapportserien Skåne i utveckling

ISSN 1402-3393

- 2002:1 Skog och trädmiljöer längs nedre Helgeån i Kristianstads Vattenrike. *Miljöenheten*
- 2002:2 Öppen vård i utveckling, stadsbidrag fördelade under år 2001. *Samhällsbyggnadsenheten*
- 2002:3 Organiska miljögifter i marin biota i Skåne län - en sammanställning och utvärdering 1992-2000. *Miljöenheten*
- 2002:4 Översyn av Hallandsås nordsluttningar -biologiskt värdefulla områden. *Miljöenheten*
- 2002:5 Slam i Skåne län - kvalitet, hantering och debatt. *Miljöenheten*
- 2002:6 Årsrapport 2001 - Socialtjänsten i Skåne län. *Samhällsbyggnadsenheten*
- 2002:7 Övervakning av fladdermöss i Skåne - rapport för 2001. *Miljöenheten*
- 2002:8 Växtnäringsförluster från jordbruksmark i Skåne och Blekinge - årsredovisning 1999/2000. *Miljöenheten*
- 2002:9 Växtnäringsförluster från jordbruksmark i Skåne och Blekinge - årsredovisning 2000/2001. *Miljöenheten*
- 2002:10 Analys av hur luftmiljön i Skåne påverkas om Barsebäcksverket ersätts av fossilbaserad elproduktion på Själland. *Miljöenheten*
- 2002:11 Övervakning av kustnära sanddynor - litteraturstudier och förslag till övervakningsprogram. *Miljöenheten*
- 2002:12 Kontroll av försäljning av kosmetika och hygieniska produkter i Skåne län. *Miljöenheten*
- 2002:13 Kontroll av försäljning av träskyddsbehandlat virke i Skåne län. *Miljöenheten*
- 2002:14 Effektoppföljning i kalkade och icke kalkade vatten. Vinter 2002. *Miljöenheten*
- 2002:15 Anmälningar enligt Lex Sarah i äldreomsorgen 2001. *Samhällsbyggnadsenheten*
- 2002:16 Länsrapport 2001 inom alkoholområdet m m i Skåne län. *Samhällsbyggnadsenheten*
- 2002:17 Markanvändning i tätort. *Miljöenheten*
- 2002:18 Tillståndsprövning av jordbruk med djurhållning enligt miljöbalken. *Miljöenheten*
- 2002:19 Effektoppföljning i kalkade och icke kalkade vatten, vår 2002. *Miljöenheten*
- 2002:20 Mobility management i Skåne förslag till handlingsplan. *Miljöenheten*
- 2002:21 Personligt ombud. *Samhällsbyggnadsenheten*
- 2002:22 Inventering av häckande kustfåglar i anslutning till det marina naturreservatet Falsterbo halvöns havsområde. *Miljöenheten*
- 2002:23 Utsatta flickor i patriarkala familjer - behov av skyddat boende och andra behov. *Samhällsbyggnadsenheten*
- 2002:24 Uppföljning av kulturmiljöer i landskapet. *Miljöenheten*

Föreliggande rapport redovisar resultatet av projektet Uppföljning av kulturmiljöer i landskapet, som under hösten 2001 genomförts vid länsstyrelsen i Skåne i samarbete med Skånes hembygdsförbund och ett tiotal av länets hembygdsföreningar. Uppföljning av såväl generella förändringar av kulturmiljön som insatta åtgärder har länge varit en eftersatt del av kulturmiljövårdens verksamhet, varför det är av stor vikt att användbara system för detta ändamål utvecklas. Projektet, som är en metodstudie med syfte att utarbeta och pröva metoder för uppföljning av de förändringar som sker i vårt omgivande kulturlandskap, har utgjort ett led i detta arbete. I syfte att åskådliggöra generella trender och tendenser vad gäller förändringsprocesser i kulturlandskapet har förekomsten och förändringen av olika landskapselement studerats över tid. Projektarbetet har varit uppdelat i tre skilda delar med olika geografiska indelningar. Ett av projektets huvudsyften var att pröva om länets hembygdsföreningar kan fungera som kulturmiljövårdens rapportörer.

Rapporten är skriven av Cecilia Lagerfalk Rooth som en del av arbetet med att formulera nya miljömål för Skåne.